

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

Освітній рівень – бакалавр

на тему: «Культурне дозвілля Києва 1905-1914 рр. (за матеріалами преси)»

Виконала: студентка 4-го року навчання,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»
освітньо-професійної програми «Історія»
Сіленко Софія Олександрівна

Наукова керівниця: Дуса Катерина Леонідівна, доцент, к
андидат історичних наук

Рецензентка: Шандра Валентина Степанівна,
доктор історичних наук, професор,
старший науковий співробітник

Кваліфікаційна робота
захищена з оцінкою _____
Секретар ЕК _____
“ _____ ” _____ 2026 р.

Київ – 2026

Декларація академічної доброчесності

студентки НаУКМА

Я, Сіленко Софія Олександрівна, студентка 4 р. н. факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 “Історія та археологія” адреса електронної пошти: s.silenko@ukma.edu.ua підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему « Культуре дозвілля Києва 1905-1914 рр. (за матеріалами преси)» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1-3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь- який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Підпис студентки

A large, stylized handwritten signature, appearing to be the letter 'S' followed by a period, representing the student's name.

АНОТАЦІЯ

Кваліфікаційної роботи

Тема: «Культурне дозвілля Києва 1905–1914 рр. (за матеріалами преси)»

Авторка: студентка 4-го р. н., освітнього (бакалаврського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» Сіленко Софія Олександрівна

Наукова керівниця: Диса Катерина Леонідівна, доцент, кандидат історичних наук

Захищена: “ ____ ” _____ 2026 р.

Кваліфікаційна робота присвячена дослідженню культурного дозвілля Києва 1905–1914 рр. за матеріалами міських періодичних видань. У центрі уваги перебувають форми театральнo-видовищного, музичного та освітньо-інтелектуального дозвілля, а також особливості їх висвітлення на шпальтах київської преси. Актуальність теми зумовлена тим, що попри помітний інтерес сучасної історіографії до міського повсякдення, досі відсутнє комплексне дослідження культурного дозвілля Києва початку ХХ ст., яке одночасно спиралося б на кілька універсальних міських газет різної мовної та читацької орієнтації.

У роботі проаналізовано історіографію та джерельну базу дослідження, основу якої становлять три київські газети — «Киевская мысль», «Рада» та «Dziennik Kijowski». Основну увагу приділено реконструкції видів культурного дозвілля киян, представлених на сторінках цих видань. Зокрема, розглянуто інформацію про діяльність стаціонарних театрів, естрадно-театральних закладів, цирків, перших кінотеатрів, музичних подій, музичних освітніх і комерційних інституцій, музейних установ, виставок, бібліотек і книгарень. Окремо простежено, як різні газети формували образ культурного життя міста для своїх читачів.

Наукова новизна цієї роботи полягає у спробі комплексно реконструювати культурне дозвілля Києва 1905–1914 рр. саме за матеріалами універсальної міської преси, а також зіставити способи репрезентації культурних практик у російськомовному, україномовному та польськомовному газетному середовищі. Для розкриття теми було залучено матеріали періодичних видань, наукові статті, дисертації, монографії та довідкові праці. Методологічну основу дослідження становлять метод контент-аналізу, метод критичного аналізу та принцип історизму.

У результаті дослідження окреслено основні форми культурного дозвілля киян у передвоєнний період, з'ясовано їх соціальну та національно-культурну диференціацію, а також показано, що міська преса була не лише джерелом інформації про культурні події, а й активним чинником формування уявлень про дозвілля, його престижність, доступність і суспільне значення. Робота також дає змогу краще зрозуміти місце періодичних видань у реконструкції міського повсякдення Києва початку ХХ ст.

ЗМІСТ

Розділ 1: Історіографія та джерела	8
1.1 Історіографія	8
1.2 Джерела	11
Розділ 2: Театрально-видовищне дозвілля	17
2.1 Стаціонарні театри	17
2.2. Кабаре, вар'єте і театри мініатюр.....	25
2.3. Цирк та кіно	30
Розділ 3: Музичне дозвілля	38
3.1 Музичні події.....	38
3.2 Музичні освітні та комерційні інституції.....	44
Розділ 4: Освітньо-інтелектуальне дозвілля.....	50
4.1 Музеї та виставки	50
4.2 Бібліотеки та книгарні.....	55
ВИСНОВОК	61

ВСТУП

Актуальність дослідження: В сучасній українській історіографії тема міського повсякдення дедалі більше стає об'єктом досліджень науковців. Джерельна база, на якій реконструюється історія міського повсякдення, є доволі різноманітною — щоденники, архівні документи, цензурні звіти, путівники тощо. Серед них особливе місце посідають періодичні видання - їхня регулярність, різножанровість і читацька аудиторія роблять їх вагомим джерелом для дослідження культурних практик міського населення.

Попри помітний інтерес дослідників до міського повсякдення, зокрема окремих аспектів культурного дозвілля міст Російської імперії кінця XIX - початку XX ст., наразі не існує комплексного дослідження, яке б розглядало культурне дозвілля Києва початку XX ст. 1905–1914 рр. у всій його різноманітності й одночасно крізь призму універсальних періодичних видань, орієнтованих на різні аудиторії. Наявні праці або зосереджуються на одному виді дозвілля, або спираються на одне джерело, або розглядають культурне життя мимоволі у контексті дослідження всього міського повсякдення.

Саме тому актуальність даного дослідження зумовлена необхідністю заповнити цю прогалину завдяки аналізу матеріалів трьох міських газет універсального спрямувань, проте різних за читацькою аудиторіями - «Киевской мысли», «Ради» та «Dziennik Kijowski». Такий підхід дозволяє як реконструювати практики проведення культурного дозвілля Києва впродовж 1905–1914 рр., так і простежити, як різні видання формували його образ для своїх читачів.

Мета : Реконструювати види проведення культурного дозвілля в місті Києві в 1905–1914 роках, представлені в трьох міських газетах, орієнтованих на різні типи культурної аудиторії.

Завдання:

1. Розглянути історіографію та джерельну базу дослідження.
2. Проаналізувати вміщену на шпальтах міських газет інформацію про діяльність в місті театрів, естрадно-театральних закладів, цирків та перших кінотеатрів.
3. Проаналізувати зображення міською періодикою діяльність музичних культурних закладів.
4. Дослідити представлення в газетах діяльність музейних установ, виставок, книгарень.

Об'єкт: Повсякденні практики міського населення України в період 1905–1914 рр.

Предмет: Матеріали міських періодичних видань присвячені культурним практикам в місті.

Методологічна база дослідження: метод контент-аналізу, метод критичного аналізу, принцип історизму.

Хронологічні межі: 1905–1914 рр. За нижню хронологічну межу взято революційні події в Російській імперії, а саме поява Жовтневого маніфесту. За верхню хронологічну межу взято початок Першої світової війни.

Географічні межі дослідження представлені містом Київ.

Розділ 1: Історіографія та джерела

1.1 Історіографія

Історіографія, присвячена дослідженню культурного життя України кінця ХІХ - початку ХХ ст., а також праці присвячені дослідженню періодичних видань цього часу охоплюють переважно окремі аспекти повсякденного життя міста. Дослідження деяких аспектів культурного життя та дозвілля Києва (театрального, музичного життя, діяльність музейних установ, дозвілля етнічних та соціальних груп) в період з 1905 по 1914 роки представлено декількома десятками праць.

Насамперед частку історіографії становлять праці, присвячені висвітленню культурного життя Києва та інших українських міст в період з кінця ХІХ до початку ХХ ст. за матеріалами газетних видань. До таких праць належить стаття О.С. Мусіяченко «Музично-концертне життя Києва у кінці ХІХ ст. на сторінках газети «Жизнь и Искусство»»¹, в якій авторка висвітлює музичне життя міста за матеріалами однієї газети, художньо-театрального спрямування. Схожа тема роботи А. В. Гедьо та В. О. Шабранської «Культурне життя та дозвілля доби Центральної Ради за матеріалами газет «Нова Рада» та «Киевлянин»²». Праці П. Опанашука стосуються діяльності газети «Рада» і її впливу на українське національне відродження, зокрема і на діяльність театрального життя міста³.

¹ Мусіяченко О. С. Музично-концертне життя Києва у кінці ХІХ ст. на сторінках газети «Жизнь и искусство» // Гілея: науковий вісник. 2016. Вип. 111. С. 29–33.

² Гедьо А. В., Шабранська В. О. Культурне життя та дозвілля киян доби Центральної Ради за матеріалами газет «Нова Рада» та «Киевлянин» // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. 2021. Вип. 31–32. С. 19–31.

³ Опанашук П. Пропагування українського театрально-музичного мистецтва на сторінках газети «Рада» (1906 – 1914 рр.). Часопис української історії. 2007. Вип. 7. С. 78 – 80.

Опанашук П. Газета «Рада» як осередок українського національно-культурного руху (1906 – 1914 рр.). Наукові записки з історії України. 2008. Вип. 24. С. 26 – 31.

Газети «Рада» та «Жизнь и Искусство» також стали джерельною базою для дослідження національного театрального мистецтва в місті Умань⁴. Праці С. А. Думасенко присвячені вивченню видовищно-розважальної індустрії (театрів мініатюр, театрів-вар'єте, кабаре) на зламі ХІХ–ХХ ст. за матеріалами одеської, харківської, почасти київської театральної періодики⁵. Вагомою працею, що охоплює період 1905–1914 рр., є дисертація О. Левчук «Газетна періодика Києва як джерело дослідження міського повсякдення»⁶. Праця є джерелознавчим аналізом великого корпусу київської преси різного спрямувань у їх висвітленні основних аспектів міського повсякдення - житлове становище, транспорт, злочинність, тощо. Висвітленню ж сфери дозвілля приділено вкрай мало уваги.

Також дослідженню повсякденного життя великих міст Російської імперії присвячено праці В. Алькова, зокрема, стаття про діяльність загальнодоступного театру⁷. Окрема частина історіографії становлять праці, що висвітлюють дозвілля окремих етнічних, соціальних груп кінця ХІХ - початку ХХ ст. Зокрема, вивченням польського культурного життя в Києві початку ХХ ст. за матеріалами періодичних видань займались О. Іваненко⁸,

⁴ Кузнець Т. В., Лісовська О. В. Національне театральне мистецтво у повітовому місті наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття // Актуальні питання у сучасній науці. 2024. № 3(21). С. 1112–1127.

⁵ Думасенко С. А. Театри мініатюр та кабаре в театральній критичній думці початку ХХ ст. // Культура України. 2010. Вип. 32. С. 215–223.

Думасенко С. Особливості вар'єте-життя України кінця ХІХ – початку ХХ століття // Аркадія: мистецтвознавчий та культурологічний журнал. 2014. № 3(40). С. 28–31.

Думасенко С. Театри мініатюр у контексті становлення видовищно-розважальної індустрії // Культура народів Причорномор'я / С. Думасенко. – 2010. – № 190. – С. 7678.

Думасенко С. Кафешантани та вар'єте як осередки видовищно-розважальної індустрії // Аркадія / С. Думасенко. – 2014. – № 1(38). – С. 37-42.

⁶ Левчук О. В. Газетна періодика Києва як джерело дослідження міського повсякдення (1905–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2018. 280 с.

⁷ Альков В. А. Загальнодоступний театр як явище міської культури у Російській імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі м. Харків) // Сумська старовина. 2010. № 31–32. С. 95–106 Дослідження також спирається на декілька класичних праць з вивчення поняття дозвілля..

⁸ Іваненко О. Просвітницька діяльність поляків у Київській губернії на початку ХХ ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2016. Вип. 25. С. 166–185.

О. Білобровець⁹, О. Гончарова¹⁰, Т. Сітенко¹¹, П. Горбатовського¹².

Дослідження дозвілля студентства великих міст Російської імперії містить праця І. Мельника¹³.

До узагальнюючих праць з історії становлення та розвитку дозвілля як складової міського повсякдення належить монографія L. McReynolds «Russia at Play: Leisure Activities at the End of the Tsarist Era». Вона присвячена дослідженню формування модерного дозвілля в Російській імперії, який вплив мали театр, спорт, туризм, кіно на міське населення¹⁴.

Дослідження театральної та читацької аудиторії присвячені праці В. Скрипніка¹⁵ та І. Дружкова¹⁶. Також висвітленню газетної реклами як вагомого чинника формування смаків у передплатників міських видань присвячена праця О. Вільшанської¹⁷.

⁹ Білобровець О., Кухарьонюк С. Польська преса як джерело дослідження історії поляків в Україні у перші десятиліття ХХ ст. // Інтермарум: історія, політика, культура. 2022. Вип. 10. С. 8–24.

¹⁰ Гончарова О. В. Дозвілля польської шляхти Київської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. 2022. № 1. С. 86–94.

¹¹ Сітенко Т. В. Концертна діяльність польських піаністів у Києві (кінець – початок ст.): автореф. дис. ... канд. мистецтвознав.: 17.00.03. Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. К., 2010. 19 с.

¹² Горбатовський П. Від аматорського гуртка до професійного театру (польський театр у Києві у 1905 – 1914 рр.) Слов'янський світ: зб.наук.пр. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2008. Вип. 6. С. 67 – 92.

Горбатовський П. Польське театральне життя в Києві 1905 – 1918 рр. за документами, збереженими в Київських, Варшавських архівних фондах. Українсько-польські культурні взаємини. Київ, 2008. С. 207 – 227.

¹³ Мельник І. С. Дозвілєво-культурний вимір повсякденного життя студентства України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 06. Історичні науки. 2016. Вип. 14. С. 75–91.

¹⁴ McReynolds L. Russia at Play: Leisure Activities at the End of the Tsarist Era. Ithaca ; London : Cornell University Press, 2003. 319 p.

¹⁵ Скрипкін В. О. Театр і глядач. Формування глядацької аудиторії в театрах Києва: кваліфікаційна робота на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти / Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого. Київ, 2024. 110 с.

¹⁶ Дружкова І. С. Читацька аудиторія як визначальний фактор рекламних оголошень (на прикладі деяких видань Російської імперії початку ХХ ст.) // Записки історичного факультету. 2018. Вип. 29. С. 186–198.

¹⁷ Вільшанська О. Л. Реклама на рубежі ХІХ–ХХ ст. у повсякденному житті населення України // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 2005. Вип. 12. С. 87–94.

Цінним матеріалом для розуміння читацького складу періодичних видань міста є праця Т. Кароєвої, присвячена книжковій культурі, її важливість в контексті модернізаційних процесів в українських губерніях з другої половини ХІХ ст.¹⁸

Отже, наявна значна історіографічна база для дослідження культурного дозвілля Києва 1905–1914 рр. за матеріалами газет «Киевская мысль», «Рада» та «Dziennik Kijowski». Розглянуті статті, дисертації та монографії є свідченням того, що використання періодичних видань для реконструювання різних сфер повсякдення, а насамперед дозвілля, є актуальною темою в сучасній українській історіографії.

1.2 Джерела

Джерельна база цього дослідження складається з трьох газетних періодичних видань Києва — «Киевская мысль», «Громадська Думка» («Рада») та «Dziennik Kijowski». Вибір такої джерельної бази для дослідження обумовлений декількома критеріями.

По-перше, усі три періодичні видання є так званими «універсальними». Тобто спектр відомостей, що були опубліковані в них, був вельми широким — від офіційних розпоряджень влади, політичних та кримінальних подій до театральних афіш, реклами, транспортних графіків тощо¹⁹. Тож публікації у цих газетах, присвячені культурно-розважальній сфері (їх кількість, зміст, різноманіття, адресація), можуть свідчити про актуальність серед передплатників тих чи інших подій.

¹⁸ Кароєва Т. Р. Розвиток книжкової культури як чинник модернізації суспільства в українських губерніях другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Київ, 2016. 539 с.

¹⁹ Левчук О. В. Газетна періодика Києва як джерело дослідження міського повсякдення (1905–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2018. с. 78

По-друге, час виходу газет «Киевская мысль», «Рада» та «Dziennik Kijowski» покриває хронологічні межі дослідження, тобто їх видання протягом 1905(6)–1914 рр. здійснювалося на регулярній основі, щоденно/щотижнево. Це, своєю чергою, дозволяє краще сформувати картину культурного дозвілля Києва в цей час.

По-третє, на вибір джерельної бази мала також вплив ситуація з пресовим середовищем Києва в контексті адміністративних, правових змін спричинених революційними подіями. Видання царською владою Жовтневого маніфесту 1905 р. спровокувало активізацію видавничої діяльності. Хоча попередня цензура формально скасованою не була, Емський указ та Валуєвський циркуляр втратили свою чинність. Це спричинило появу періодичних видань різного спрямування, а також газет національними мовами. Проте видані наприкінці листопада “Тимчасові правила про періодичну пресу” передбачали: скасування попередньої цензури, надання суду повноважень у виданні санкцій, дозвіл на публікацію тільки після її схвалення губернаторською канцелярією, тощо. З цього часу потенційні видавці періодичних видань мали надати заяву із детальною характеристикою майбутнього видання (назва, програма, мова, вартість, редакторський склад тощо), а якщо мова видання була не російською — процес погодження затягувався на місяці ²⁰. Подібні впровадження, в контексті минулих десятиліть жорстокої цензури, мали б виглядати як великий крок уперед. Однак на контрасті фактичної свободи слова після Жовтневого маніфесту “Тимчасові правила” виглядали в очах громадськості кроком назад. За недотримання нововведених правил видавців оштрафували, ув’язнювали. В Київському генерал-губернаторстві цензурні органи спрямовували свої

²⁰ Стеценко В. І. Цензура в українських губерніях Російської імперії в період "столипінської модернізації" / В. І. Стеценко // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки. 2018. Т. 29(68), № 1. С. 31

каральні заходи регулярно на ліквідацію україномовної преси. Яскравим прикладом може слугувати газета «Громадська думка» (з 1906 р. «Рада»).

Однак не тільки преса національною мовою потерпала від цензури та ліквідації. В контексті подій столипінської модернізації, а саме — введення воєнного стану і разом з цим посилення цензурного контролю над інформаційними ресурсами з червня 1907 р., до відповідальності притягувалися усі редактори, автори, які хоч якось критикували діяльність державних установ. Це могла бути як опозиційна, національна преса, так і промонархічна, на кшталт «Киевлянина». Увагу цензорів могли привернути навіть нейтральні рекламні оголошення чи лекційні програми, якщо вони були оформлені не за правилами²¹.

З 1908 р. й надалі простежується зростання кількості рекламно-довідкової, торговельно-економічної, наукової, релігійної, культурно-мистецької, промислової преси, а також новинкою на ринку стали газеті-копійки (чия назва зумовлена їхньою вартістю). Водночас громадсько-політичних періодичних видань залишилося в місті не більше десяти. Таку тенденцію можна аргументувати тим, що в післяреволюційний період завданням цензурних органів, передовсім в українських губерніях, було відновлення контролю над інформаційним простором, приглушення саме опозиційної до монархічного режиму преси.

Тож газети «Киевская мысль», «Dziennik Kijowski», почасти «Рада» належать до тих періодичних видань, діяльність яких здійснювалася майже безперешкодно.

Насичення міського ринку періодичними виданнями також було відповіддю на ті інформаційні потреби, що постали на початку ХХ ст. Адже згідно з переписами 1897, 1909 та 1913 рр. населення Києва зросло з 247,2 тис.

²¹ Там само. с.34

до 629,3 тис. осіб²². Важливим чинником у популяризації преси серед великої маси населення стала активізація діяльності освітніх установ ще з другої половини XIX ст. Найбільша кількість шкіл у Наддніпрянській Україні була при фабриках та заводах. На початку XX ст. їх нараховувалося близько сотні. Напередодні революційних подій на українських теренах, підконтрольних Російській імперії, відсоток грамотних робітників досяг 50%, у той час як рівень грамотності всього населення наближався до 20%. Тож збільшення рівня грамотності у населеннях було одним із чинників збільшення попиту на появу нових періодичних видань.

Газета «Киевская мысль» - щоденна громадсько-політична та літературна газета ліберального спрямування, що регулярно тиражувалась з 1906 по 1918 рр. Вже зазначалося, що газета належить до універсального типу періодичних видань, тобто спектр її відомостей був різноманітний. Періодичне видання було лідером продажів серед усього газетного ринку міста²³. Це було зумовлено наявністю ілюстрованого додатка, що публікувався щотижня, незмінною вартістю газети, що становила 11 руб/рік. Також одним із визначальних факторів популярності серед міського населення можна вважати мову видання - російська, адже найбільша частка міського населення була російськомовна²⁴.

«Громадська Думка» (пізніше «Рада») стала першим щоденним україномовним виданням. Вже в грудні 1905 р. вийшов перший номер, в якому редактори зазначили для передплатників її позиціонування як щоденну політичну, економічну та літературну газету²⁵. Тож її зміст це передовсім були новини, реклама, телеграми, наукові статті, белетристика, тощо. Газета

²² Левчук О. В. Газетна періодика Києва як джерело дослідження міського повсякдення (1905–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2018. С. 62

²³ Там само. С. 67

²⁴ Згідно перепису 1897 р. кількість російськомовного населення / росіян становила більше 50%, тобто 134 тис. осіб. Там само. с. 97

²⁵ «Громадська Думка». 1905. № 1. С.1

проіснувала недовго, трохи більше ніж пів року, і в серпні її було закрито, а деяких діячів (С, Єфремов, Хохлич, Красницький) — заарештовано, як і деяких передплатників.

Проте на початку осені 1906 р. світ побачила спадкоємиця «Громадської Думки» — газета «Рада», яка мала той самий напрямок, тематику, видавничий склад, передплатників. Однією з головних проблем видання було її фінансування, адже самих передплатників було вже не так багато. Також на фінансове становище опосередковано впливала вартість видання, що становила 50 коп. на місяць. Головною проблемою все ж таки була відсутність сформованого масового українського читача як такого.

«Рада» на першій шпальті своїх номерів одразу продемонструвала свій напрямок дій — служіння культурним, а також громадським та політичним інтересам України²⁶. Так само як і газета «Киевская мысль» «Рада» є універсальним, щоденним періодичним виданням, чий зміст складався з новини, телеграм, листів читачів, публіцистичних статей, критично-оглядових статей, художніх творів, тощо. Значна частина кожного номеру відводилася для повідомлень про культурні, дозвілєві заходи. Наприклад, газета мала окрему рубрику «Театр і музика» в якій висвітлювала останні новини театрального та музичного життя не тільки Києва, а й багатьох інших міст.

Внаслідок революційних подій у Києві активізувалася польська видавнича діяльність. Зокрема на початку 1906 р. вийшов перший номер польськомовної щоденної газети «Dziennik Kijowski»²⁷. Перший номер увінчався зверненням до читачів, в якому редактори аргументували заснування періодичного видання, ставлячи перед собою завдання розвивати

²⁶ Рада. 1906. №1. С.1

²⁷ Dziennik kijowski / Б. Я. Драгін // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-24101> .

освіту, культуру задля зміцнення національної свідомості польського населення на українських теренах²⁸.

Засновник та по сумісництву один з головних меценатів газети — граф, землевласник В. Горохольський. До редакторського складу періодичного видання до кінця 1914 р. входили І. Бартошевич, Е. Пашковський, С. Зелінський, та інші²⁹. Вартість газети на місяць становила 85 коп., на рік 8 руб. Проіснувало видання до 1918 р., що було зумовлено здебільшого його постійним фінансуванням, не тільки В. Горохольським, а й іншими землевласниками - Т. Міхаловським, А. Червінським, Щ. Понятовським. Власне тому в «Одозві до читачів», редактори вказали й прагнення покращити економічний рівень краю, особливо сільської місцевості³⁰.

Отже, джерельна база цього дослідження є цілком репрезентативною для вивчення культурного дозвілля Києва 1905–1914 рр., адже газети «Киевская мысль», «Рада» та «Dziennik Kijowski» регулярно виходили впродовж обраного періоду, належали до універсального типу видань, мали подібний зміст та містили широкий спектр повідомлень, зокрема про культурне міське життя. Водночас мовна специфіка, читацька аудиторія та місце в київському пресовому середовищі дають змогу простежити культурне дозвілля міста крізь ширший загальноміський контекст.

Залучення російськомовного видання «Киевская мысль», україномовної «Ради» та польськомовного «Dziennik Kijowski» дозволяє порівняти, як культурне дозвілля репрезентувалося в середовищі різних мовних/національних спільнот Києва.

²⁸ «Dziennik Kijowski». 1906. № 1. С.1

²⁹ Гарстецкий, С. Щоденна польська преса в Києві в 1906–1918 рр.: спогади // Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego. 1969. Т. 8, № 1. С. 107–108.

³⁰ «Dziennik Kijowski». 1906. № 1. С.1

Розділ 2: Театрально-видовищне дозвілля

2.1 Стаціонарні театри

Театр, ще з другої половини ХІХ ст. належав до найбільш актуальних практик проведення киянами культурного дозвілля. На початку ХХ ст. прослідковується схожа тенденція, як зазначає дослідниця міського повсякдення киян О. Левчук *«не дивлячись на появу нових видів розваг, театр і музика продовжували відігравати помітну роль у київському повсякденні»*³¹. На шпальтах місцевої преси регулярно потрапляли театральні афіші з детальними відомостями про репертуар, склад труп, цінову політику, гастролі артистів тощо. Водночас усі три досліджувані у цій роботі видання мали свою специфіку висвітлення театального дозвілля у місті.

Протягом 1905–1914 рр. на шпальтах усіх трьох періодичних видань регулярно публікувалися афіші близько 7 стаціонарних театрів. До найчастіше згадуваних належали: Міський (оперний) театр - одна з найстаріших культурних установ міста, відбудована після пожежі 1896 р. і відкрита у 1901 р. на місці сучасного Національного академічного театру опери та балету ім. Т. Шевченка; театр Соловцов (сучасний Національний академічний драматичний театр ім. І. Франка); театр Бергоньє (на місці сучасного Державного академічного театру ім. Лесі Українки); Малий театр Крамського, театр Медведєва, а також Троїцький і Лук'янівський народні будинки, відкриті 1902 р. Репертуар Міського театру складався переважно з оперних вистав; балет був представлений значно меншою мірою і функціонував переважно у форматі антреприз та гастрольних труп.

В усіх трьох виданнях «Киевская мысль», «Рада», «Dziennik Kijowski» афіші та рекламні оголошення зосереджувались на першій шпальті. Також відомості про культурні події, передплатники газет «Киевская мысль» та

³¹ Левчук О. В. Газетна періодика Києва як джерело дослідження міського повсякдення (1905–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2018. с.198

«Dziennik Kijowski» могли знайти у рубриках «Хроніка», а газети «Рада» у рубриці «По Україні, У Києві». Усі три видання ще й мали окрему рубрику «Театр і музика», в якій здебільшого розміщувалися статті оглядово-критичного характеру - рецензії, огляди, на виступи театральних труп. Наприклад, «Киевская мысль» мала постійного театального критика В. Чечотта, чії рецензії були присвячені діяльності провідних театрів міста. В той же час у рубриках «Хроніка», «У Києві» могла міститися більш детальна інформація про культурну подію, яка не вмістилася в афішу.

«Киевская мысль», як найвпливовіше видання міста з найбільшим накладом, формувала найповнішу картину театального життя Києва в порівнянні з газетами «Dziennik Kijowski» та «Радою». На шпальтах видання регулярно з'являлись афіші усіх вищезазначених стаціонарних театрів, а також газета інформувала своїх читачів про події українського, почасти польського культурного життя в місті. На шпальтах «Киевская мысль» можна було побачити афіші гастролей Євгенія Джиральдоні в Міському театрі³², оголошення про Шевченківський вечір товариства «Просвіта» в театрі т-ва Грамотності³³ та анонс польської трупи Варшавського Малого театру під керівництвом М. Гавалевича в театрі Крамського³⁴. Водночас видання не тільки констатувало факт проведення культурної події, а й публікувала статті із власною оцінкою. Наприклад, рецензент В. Чечотт, оцінюючи Шевченківський спектакль-концерт, організований товариством «Просвіта» в 1907 році, відзначив подію як одну із найбільш вдалих з усіх шевченківських вечорів, що проводили у Києві³⁵. А коли союз драматичних письменників надав виключне право постановки «Бога мести» Шолома Аша лише трупі Ходотова, позбавивши цим київських глядачів можливості побачити п'єсу у

³² «Киевская мысль». 1907. № 76. С. 1

³³ Там само. № 78. С. 1

³⁴ Там само. № 243. С. 1

³⁵ Там само. Театр і музика. № 84. С. 3

виконанні місцевої трупи, «Киевская мысль» іронічно писала про *«театральну черту осьолости»* для автора³⁶. Відгуки рецензента були доволі безпристрасними, про що може свідчити оглядова стаття на оперу «Африканка» Мейєрбера 1908 р. в Міському театрі. Автор відзначив її твором *«для тупыхъ, толстосумныхъ парижскихъ мѣщанъ середины прошлого столѣтія, вообще для буржуа всѣхъ странъ ... рассчитана на людей, надкихъ на бесплатное зрѣлище ... опера близка къ дешевому кинематографу»*³⁷.

Інша картина вимальовується на шпальтах українмовного видання «Рада». Перша шпальта номера була увінчана на порядок меншою кількістю афіш, аніж шпальта «Киевская мысль». Здебільшого газета публікувала афіші театру товариства Грамотності, театру Соловцова та Міського театру, подеколи Малого театру Крамського.

З перших номерів 1906 р. «Рада» інформувала своїх передплатників про діяльність трупи М. Садовського, яка після дебюту в Полтаві з виставою «Мартин Боруля» з 1907 р. запрацювала у Києві як перший стаціонарний український театр у Троїцькому народному домі. В рубриці «Театр і музика» регулярно публікувалися рецензії на вистави трупи. У літній сезон трупа виступала у Купецькому саду, інформацію про яку містять «Киевская мысли», «Рада». Проте відкритий простір мав свої недоліки про які згадує один із рецензентів «Киевской мысли» 1907 р. Попри зацікавленість публіки як у самому репертуарі, так і у грі акторів, проблемою стала «постороння» публіка, яка поводить розв'язно по-романськи і заважає слухати³⁸.

Передплатники газети були зацікавлені у видавничій діяльності видання, про що свідчать неодноразові публікації листів читачів до редакції. Прикладом може слугувати лист, опублікований у січні 1907 р., в якому автор закликав акторів і діячів українських театральних труп до створення

³⁶ Там само. Театр і музика. № 88. С. 3 діяльність

³⁷ Там само. Театр і музика. № 351. С. 3

³⁸ Театр і музика. «Киевская мысль». 1907. № 115. С. 3.

українського театрального бюро³⁹. Або ж лист до редакції від Івана, Богдана та Максима Рильських восени 1912 р. з нагоди 10-річчя смерті їхнього батька Т. Рильського, в якому сини звертались до редакції видання як до посередника між ними та ширшою громадкістю⁴⁰.

Газета «Рада» також інформувала своїх читачів про адміністративні перешкоди, які поставали перед українським національним рухом, зокрема й театром. Прикладом може слугувати повідомлення про заборону до показу вистави «Наймичка» 1908 р.⁴¹. Однак не тільки україномовні твори страждали від цензури - роком раніше п'єса «Жизнь человека» Леоніда Андрєєва попри 15 успішних вистав у театрі Соловцов отримала заборону на постановку в усіх містах Російської імперії⁴².

Варто зауважити, що цензурні утиски не лише не зменшували популярності вистав, а подекуди породжували навколо них ще більший суспільний ажіотаж. Показовим прикладом є доля вже згадуваної драми «Жизнь человека» - у відповідь на заборони професор В. Н. Перетц прочитав в аудиторії університету Св. Володимира публічну лекцію, присвячену цій п'єсі. Публіки виявилось настільки багато, що зала не змогла всіх вмістити, а частині довелося слухати лекцію стоячи в коридорі⁴³.

На шпальтах «Ради» можна віднайти інформацію про польське культурне життя, проте його висвітлення було вкрай опосередкованим. Зокрема, газета мала непостійну рубрику «З польського життя і газет».

Найбільшу кількість інформації про польське культурне життя, зокрема театральне, містила польськомовне видання «**Dziennik Kijowski**». Перші шпальти кожного номеру газети містили на порядок більше афіш та рекламних оголошень аніж «Рада». Водночас редакція «Dziennik Kijowski» від самого

³⁹ Лист до українських акторів. Рада. 1907. №5. с.3

⁴⁰ Лист до редакції. Рада. 1912. №207. с.4

⁴¹ Рада. 1908. №15. с.1

⁴² Рада. 1907. №100. с.4

⁴³ Звіт про лекцію. Хроніка. Киевская мысль. 1907. № 115. С. 3

початку декларувала театральні і музичні рецензії як окрему рубрику своєї програми⁴⁴, проте на практиці подібні матеріали виходили нерегулярно.

Попри це, не можна не відмітити активну діяльність газети у висвітленні процесу становлення польського театального руху в Києві - гастролі польських труп із Варшави, Львова та Кракова, ініціативи зі створення власного театального осередку, тощо⁴⁵. Тривалий час, а саме, з 1862 р. у Києві був відсутній стаціонарний польський театр. Тож на початок ХХ ст. польське театральне життя було представлене гостьовими виставами варшавської драматичної трупи.

У травні 1906 р. було засновано Київський польський аматорський драматичний гурток шанувальників сцени, а вже у жовтні того ж року в клубі «Огніво» відбулася його перша аматорська вистава на користь Римо-Католицького товариства добродійності⁴⁶. З жовтня 1909 р. постійний польський театр (Київське польське товариство шанувальників сцени) під керівництвом режисера Станєвського відкрив сезон у залі «Огніво»¹⁶ і регулярно ставив там вистави — переважно комедії та фарси польських та зарубіжних авторів, зокрема твори Балуцького, Фредра, Краца, Запольської.

На шпальтах видання неодноразово можна зустріти обговорення становища постійної польської сцени в Києві. Яскравим прикладом може слугувати аналітична стаття 1910 р. про фінансову проблему польського театру в Києві, в якій автор доводить, що без стабільної субвенції (мінімум 12 000 руб.) на рік театр приречений на занепад⁴⁷. Спроба у 1909 р. поєднати аматорський і професійний театр визнається невдалою, а натомість

⁴⁴ Dziennik Kijowski. 1906. № 1. С. 1

⁴⁵ Горбатовський П. Від аматорського гуртка до професійного театру (польський театр у Києві у 1905–1914 рр.) // Слов'янський світ. 2008. Вип. 6. С. 69–70.

⁴⁶ Dziennik Kijowski. 1906. №150. С. 1.

⁴⁷ О польським театрі у Києві. Dziennik Kijowski. 1910. №115. С. 3

пропонується або залучення меценатів і скорочення сезону, або передача справи приватному антрепренеру з фінансовою підтримкою⁴⁸.

Цінова політика театральних закладів є важливою складовою розуміння театру як соціального простору Києва на початку ХХ ст. Дослідниця А. Боженко зазначає, що саме у театрі можна простежити тенденцію до масовізації дозвілля⁴⁹. Театральна публіка ставала дедалі більш «демократичнішою», її більшість становили незаможні прошарки населення - «*напівінтелігенція*» і «*пролетаріат*»⁵⁰. Таку тенденцію можна пояснити іншою тезою, яку висловив американський дослідник Е. Свіфт у своїй праці *Popular Theater and Society in Tsarist Russia* - театр слугував своєрідним вікном до життя привілейованих класів, путівником до добрих манер⁵¹. Також місце в залі слугувало маркером станової приналежності - в аналітичних матеріалах «*Dziennik Kijowski*» про організацію польського театру в Києві йшлося про важливість відповідності театральної зали потребам різної публіки. Ідеальним вважався простір на 600 осіб із 20 ложами та окремою галереєю⁵². Зала клубу «Огниво», де зазвичай виступала польська трупа, не відповідала цим вимогам — не мала ані лож, ані галереї, що в свою чергу унеможлиблювало одночасне залучення «*демократичнішої*» публіки та «*елегантів у смокінгах*»⁵³.

Тож вартість квитка була одним із визначальних факторів доступності театального дозвілля для різних верств міського населення. Варто зазначити, що середня заробітна плата в містах Російської імперії протягом 1910–1913 рр.

⁴⁸ Про польський театр. *Dziennik Kijowski*. 1910. №117. С. 4

⁴⁹ А. Боженко. с.119

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Боженко А. Модерне місто як символ свята: простір дозвілля киян у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. // Живучи в модерному місті: Київ кінця ХІХ — середини ХХ століть / упор. О. Бетлій, К. Діса, О. Мартинюк. Київ: Дух і Літера, 2016. С.126. Або Swift А. *Popular Theater and Society in Tsarist Russia*. — Р. 212

⁵² Про польський театр. *Dziennik Kijowski*. 1910. №117. С. 4

⁵³ Там само.

становила близько 37,5 руб. на місяць⁵⁴. Зіставлення цієї цифри з вартістю театральних квитків дає змогу зрозуміти, що відвідування театру, принаймні стаціонарного, було для «демократичної» публіки недешевим задоволенням.

Найдорожчим закладом міста залишався Міський (оперний) театр, де вартість квитка могла сягати 15 руб⁵⁵. Подібний ціновий діапазон мав і театр «Соловцов». Придбати квиток на вистави у Малому театр Крамського можна було від 50 коп. до 7 руб., у театр Бергонье — від 25 коп. до 4 руб. 50 коп. Водночас у більшості театрів існували місця на гальорці вартістю від 10 до 40 коп., що власне і давало змогу відвідати культурну подію студентам, дрібним службовцям та робітникам.

Вартість квитка варіювалася залежно від декількох чинників. Перш за все від репертуару. На показ вистав побутового характеру ціну нерідко знижували. Наприклад, на виставу української трупи «Як ковбаса та чарка» вартість квитка було зменшено⁵⁶. Також вплив мали самі трупи / артисти. Під час гастролей відомих артистів ціни зазвичай зростали. Наприклад, квитки на бенефіс оперної артистки К. І. Брунг та баритона Євгенія Джиральдоні позначалися як «бенефісні»⁵⁷. Ще одним чинником був сам час доби - ранкові, денні вистави традиційно продавалися за «загальнодоступними» або «зменшеними» цінами. Наприклад, у афіші театру «Соловцов» у серпні 1908 р. було анонсовано денну виставу «Ревізор» Гоголя *«по значно зменшеним цінам»*, а 1 вересня — *«перший загальнодоступний оперний спектакль»*⁵⁸.

Поширеною практикою була й домовленість між театральними дирекціями та газетними редакціями. «Рада» 1909 р. повідомляла, що її

⁵⁴ Левчук О. В. Газетна періодика Києва як джерело дослідження міського повсякдення (1905–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2018. С. 134.

⁵⁵ Там само. С. 199–200.

⁵⁶ Рада. 1907. № 17. С. 1.

⁵⁷ Киевская мысль. 1907. № 74. С. 1

⁵⁸ Киевская мысль. 1908. № 238. С. 1..

передплатники матимуть змогу відвідувати вистави трупи М. Садовського в осінній сезон за вдвічі нижчою ціною⁵⁹. Схожі практики простежуються і на шпальтах «Киевской мысли» та «Dziennik Kijowski». Такі домовленості поєднували комерційні інтереси редакцій із зацікавленістю театрів у розширенні аудиторії.

Пільгові ціни для учнів та студентів були поширеною практикою практично в усіх закладах. У театрі «Соловцов» учні могли придбати квитки з 4-го по 7-й ряд за 70 коп.⁶⁰ Київське польське товариство шанувальників сцени влаштовувало щонедільні учнівські вистави. Учні могли придбати квиток за пільговою ціною 25 коп. на місця в останніх п'яти рядах⁶¹.

Найдешевшим театральним дозвіллям у місті залишалися вистави українських труп і заклади естрадно-театрального спрямування. Ціни на вистави трупи М. Садовського протягом усього досліджуваного періоду не перевищували 4 руб. за найдорожче місце.

Наявність широкого попиту підтверджується опосередковано — через явище спекуляції театральними квитками, яке «Киевская мысль» фіксувала регулярно. На 1909 р. ситуація набула такого масового характеру, що генерал-губернатор видав спеціальну постанову: *«Перепродаж вхідних білетів на театральні вистави, концерти і маскаради по завищеній проти усталеної ціни білетів платі забороняється. Винуватцям грозить відповідальність у мирового судді»*⁶².

Варто додати, що вельми важливою складовою проведення театральної вистави була благодійна мета. Спектаклі «на користь» голодуючих,

⁵⁹ Рада. 1909. № 153. С. 1

⁶⁰ Киевская мысль. 1907. № 76. С. 1.

⁶¹ Dziennik Kijowski. 1910. №29. С. 1

⁶² Левчук О. В. Газетна періодика Києва як джерело дослідження міського повсякдення (1905–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2018. С. 200.

нужденних студентів, міських училищ або товариств взаємодопомоги були майже щотижневою практикою.

2.2. Кабаре, вар'єте і театри мініатюр

Поряд із традиційними стаціонарними театрами дедалі більшої популярності в Києві початку ХХ ст. набували заклади естрадно-театрального спрямування — кабаре, вар'єте та театри мініатюр. Зацікавленість місцевої публіки був пов'язаний як із нижчою вартістю подібних подій, так і з постійним регулярним оновленим репертуаром. Паризьке кабаре «Le Chat Noir», засноване 1881 р. Родольфом Салісом, вважається хрестоматійним прикладом нового жанру, що поєднував музику, сатиру і неформальну атмосферу; невдовзі подібні заклади поширилися в Берліні, Мюнхені, Відні⁶³. Естрадно-театральні заклади від самого початку були розраховані на масового споживача не тільки своєю ціною доступністю, а й самою програмою, що робило їх вагомим конкурентом стаціонарних театрів.

На думку дослідниці О. Стельмашевської, зародки кабаретної культури в Києві виникли вже через два роки після відкриття паризького кабаре «Чорний кіт», а саме 1883 р., у вигляді «паркових» театрів «Шато де Флер» у Купецькому саду, «Ермітаж» на Трухановому острові⁶⁴.

Київ на початку ХХ ст. завдяки бурхливому розвитку міжнародних промислових синдикатів породив широку соціальну базу — службовців, клерків із грошима і потребою в «культурному відпочинку»⁶⁵. Сприяло розвитку закладів малих форм й постійних потік туристів, а також чисельний прошарок польсько-єврейської аристократії, що курсував між Варшавою,

⁶³ Олейніков С. О. Кабаре в Україні як феномен доби модернізму // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філософія, культурологія, соціологія. 2024. Вип. 27. С. 50–51.

⁶⁴ Стельмашевська О. Кабаре як спосіб театрального існування // Кіно-Театр. 1997. № 5. С. 35

⁶⁵ Там само. с.36

Віднем, Львовом і Києвом, із прагненням до розваг європейського взірця⁶⁶. Саме тому, як підсумовує дослідниця, Київ дещо випереджав у розвитку театральних, у тому числі малоестрадних, форм інші великі міста імперії⁶⁷.

Загалом в Російській імперії на 1907 р. вже існувало близько 50 шантанних естрад, проте з кожним роком їх кількість зростала⁶⁸. Київ був одним із українських міст із найбурхливішим розвитком закладів вар'єте.

Розважальний комплекс «Шато де Флер» у Купецькому саду (на місці сучасного стадіону «Динамо») був центральним осередком виду дозвілля, що стояв на межі між традиційним театром і кабаре. До комплексу входили сад, літній та зимовий театри, кафе-шантани, кафе-ресторани та невеликі естради. Програми були різноманітними — від феєричних вечірок до симфонічних концертів під орудою відомих диригентів⁶⁹. Матеріали газет «Киевская мысль», «Ради» та «Dziennik Kijowski» засвідчують, що афіші «Шато де Флер» домінували кількістю серед інших афіш розважального дозвілля особливо влітку - реклама комплексу майже щодня з'являлася на першій шпальті видань з постійним оновленням програми. Взимку «Шато де Флер» так само приваблював публіку так як містив зимову залу, а з 1909 р. у комплексі відкрився каток, що одразу зібрав понад 300 відвідувачів⁷⁰.

До конкурентів «Шато де Флер» належав сімейний театр-вар'єте «Аполло», що розташувався за адресою вул. Меринговській, 8. Відкрившись 1909 р. заклад намагався здобути популярність серед міської публіки, про що свідчить велика кількість рекламних оголошень у «Киевской мысли», «Dziennik Kijowski», опосередковано в «Раді». Афіші містили детальну інформацію про програму, яка оновлювалась щотижня, а також виступи

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Думасенко С. Особливості вар'єте-життя України кінця XIX – початку XX століття. Аракадія. 2014. №3. С. 28

⁶⁹ Мусяченко О. С. Музично-концертне життя Києва у кінці XIX ст. на сторінках газети «Жизнь и искусство» // Гілея: науковий вісник. 2016. Вип. 111. С. 30.

⁷⁰ Хроніка. Dziennik Kijowski. 1909. №281. С. 3.

відомих артистів як Російської імперії так і зарубіжних виконавців. 1910 р. театр згорів внаслідок пожежі, щоправда невдовзі на тому самому місці звели нову, більшу будівлю⁷¹, що може свідчити про попит серед київської публіки на видовище.

На шпальтах універсальних періодичних видань в досліджуваний період дедалі частіше з'являлись афіші театру «OLYMPÉ». Знаходився заклад на Хрещатику, діяв під керівництвом Й. Хшановського, Г. Константинова. Театр позиціонував себе як «перший театр-вар'єте в Києві» та заохочував місцеву публіку великою кількістю номерів зарубіжних артистів. На початку квітня 1907 р. заклад анонсував «Grand Concert Monstr» з дебютом французької артистки M-lle Jane Lecaire, виступами угорського дуету Томаш, польського балету та інших виконавців⁷². Паралельно «Шато де Флер» під керівництвом Г. К. Константинова рекламував «Grand Concert Monstr» зі списком артисток, серед яких La-Zazitta, сестри Альма та Дубровська⁷³. Важливою рисою афіш закладів «Шато де Флер», «Аполло», «OLYMPÉ» був акцент на «грандіозності» програми та постійне оновлення складу виконавців, кількість номерів яких сягала 50⁷⁴.

Окрім спеціальних стаціонарних приміщень, кабаре-вечори проходили в залах клубів, товариств, ресторанів, готелів. В польському клубі «Огніво» відбувалися «недільні кабаре» за участю Товариства «Мистецелюбів» (Miłośnicy Sztuki), що мали щораз більший успіх, про що йшлося в одному зі звітів, опублікованих в Dziennik Kijowski⁷⁵. Наприкінці 1909 р. у приміщенні Польського гімнастичного товариства на Хрещатику

⁷¹ Думасенко С. Особливості вар'єте-життя України кінця XIX – початку XX століття // Аркадія. 2014. № 3(40). С. 5. Киевская мысль. 1907. № 76. С. 1

⁷² Киевская мысль. 1907. № 76. С. 1

⁷³ Там само.

⁷⁴ Киевская мысль. 1907. № 227. С. 1

⁷⁵ Театр і музика. Dziennik Kijowski. 1908. №261. С. 3

відбулася «кабарет-вечірка» з програмою «Бобен», після якої відвідувачі могли доєднатись до танців⁷⁶.

Кабаре влаштовувалися також у приміщеннях готелів — одним із найчастіше згадуваних у київській пресі було гастролуюче сімейне кабаре «БІ-БА-БО», вистави якого відбувалися в залі готелю «Grand Hotel». Подібне розташування свідчить про актуальність естрадно-театрального мистецтва не лише для постійних мешканців, а й для туристів та гостей міста.

Окремим і надзвичайно популярним явищем були театри мініатюр, що поширилися не тільки в Києві, а й в Одесі, Харкові та інших великих містах Російської імперії. Як зазначав критик П. Пільський, разом зі зростанням міста зростала й театральна потреба — *«і дуже добре, що її відтепер задовольняє не балаган, а все-таки театр, і, притому, майже справжній»*⁷⁷.

На шпальтах «Dziennik Kijowski» регулярно згадувалися «Великий народний театр» на Хрещатику та театр Мянновського — обидва поєднували в програмі мелодрами, фарси і кінематограф. Театр Мянновського регулярно анонсував спектаклі для дітей і молоді з 12-ї до 15-ї години та вечірні вистави о 8 годині.

Популярність цих закладів серед публіки була вражаючою. Як описувала тогочасна преса, глядачі нерідко мали вистоювати в довгих чергах, щоб придбати квиток, а деяким доводилося переглядати виставу стоячи в проході⁷⁸. Феномен кабаре та театрів мініатюр дослідниця Л. Тихвинська пов'язує із їхнім особливим знаходженням на межі мистецтва та життя⁷⁹.

Відвідувачі естрадно-театральних закладів дещо відрізнялись від відвідувачів стаціонарних театрів. Як зазначав О. Ростиславов, у театрах мініатюр можна було побачити *«нарядних дам, різноманітні форми військових*

⁷⁶ Театр і музика. Dziennik Kijowski. 1910. №7. С. 3

⁷⁷ Думасенко С. А. Театри мініатюр та кабаре в театральній критичній думці початку ХХ ст. // Культура України. 2010. Вип. 32. С. 217.

⁷⁸ Думасенко С. А. Театри мініатюр та кабаре. С. 216.

⁷⁹ Там само. С. 218.

та тих, хто навчається, цілі родини середньої руки, інтелігентні обличчя, ті спільні фізіономії, що властиві працівникам контор, канцелярій, магазинів»⁸⁰.

Таким чином, заклади малих форм стали справжнім простором масової міської культури.

Окрім цього, одним із ключових факторів популярності кабаре, вар'єте і театрів мініатюр порівняно зі стаціонарними театрами була їх цінова доступність. Вартість квитків у «OLYMPЕ» чи «Великому народному театрі» починалася з 10–15 коп., що було значно менше, ніж у Міському театрі або театрі Соловцов. У театрі Мянвського дітям до 6 років квиток на всі місця коштував 25 коп., що відкривало заклад для сімейного відвідування⁸¹.

Варто зауважити, що вартість відвідування подібних подій залежала від організації, що її влаштовувала, а також з якою метою влаштовувалося дійство. Так само як і у стаціонарних театрів, заходи естрадно-театрального напрямку мали благодійну мету, що могло в свою чергу відобразитися на вартості відвідування дозвілєвої практики. Наприклад, вартість концерту-вар'єте кабаре, влаштований дамським комітетом товариства швидкої медичної допомоги для посилення фінансових потреб організації, становила 3 руб. 10 коп.⁸². Така вартість ймовірно за все була обумовлена залученням платоспроможної публіки. Водночас, новорічне кабаре, влаштоване Польським товариством дитячих літніх колоній у залі клубу «Огниво», що так само мало благодійну мету, коштувало 50 коп., а для учнів взагалі 30⁸³. Такий ціновий дисонанс може свідчити про те, що благодійна мета заходу далеко не завжди мала на увазі загальнодоступність. У випадку з Польським товариством дитячих літніх колоній, організація цілеспрямовано встановлювала демократичну ціну з метою залучити більше молоді.

⁸⁰ Думасенко С. А. Театри мініатюр та кабаре. С. 220.

⁸¹ Dziennik Kijowski. 1911. №1. С. 1.

⁸² Киевская мысль. 1908. № 309. С. 1

⁸³ Хроніка. Киевская мысль. 1908. № 354. С. 3

На шпальтах газети «Киевская мысль» можна побачити поруч афіші стаціонарних театрів та рекламу театрів-вар'єте, мініатюр. «Dziennik Kijowski» документував кабаре-дозвілля переважно у житті польської громади. На шпальтах «Ради» інформації подібно змісту було найменше, що цілком очевидно враховуючи спрямованість видання. Варто зауважити, що афіші естрадно-театральних закладів містили кричущі заголовки, ніби кожен намагається привернути увагу читача до себе. Поступались своєю кричущістю афіші естрадно-театральних закладів лишень рекламним оголошенням сінематографів та ілюзіонів - феєричній новинці ХХ ст.

2.3. Цирк та кіно

Театр, навіть найдоступніший, всеодно залишався так чи інакше культурним ритуалом, адже вимагав від глядача відповідного одягу та поведінки. Естрадно-театральні заклади стали кроком вперед до демократизації дозвілля саме своєю ціновою політикою, репертуаром та більш вільним простором між артистом та глядачами. Як зауважує О. Стельмашевська: *«специфіка кабаре полягала саме в тому, що «бюргер і буржуа ставали гостями художника», а не навпаки»*⁸⁴. Повне стирання станових бар'єрів у сфері дозвілля, коли в одній залі опинялися *«аристократи й демократи, солдати, студенти, робітники, школярки, поети та повії»*, стало можливим лише з появою двох принципово нових форм видовища: цирку і кінематографу⁸⁵.

Серед видовищних закладів Києва досліджуваного періоду особливе місце посідав цирк. Київ мав одну з найбільших циркових арен у Російській імперії — цирк Крутикова, відомий у газетах 1905–1914 рр. під назвою «HIPPO-PALACE» (“кінний палац”)⁸⁶. Заклад розташовувався на

⁸⁴ Стельмашевська О. Кабаре як спосіб театрального існування // Кіно-Театр. 1997. № 5. С. 35.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Левчук О. В. Газетна періодика Києва як джерело дослідження міського повсякдення (1905–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2018. С. 202.

Миколаївській вулиці (нині вул. архітектора Городецького) і вміщував до 2 000 глядачів, що ставило його в один ряд із найбільшими цирковими аренами Європи⁸⁷. Матеріали “Киевской мысли” за квітень 1907 р. фіксують регулярні «екстраординарні» програми закладу — на три відділення, з атлетичними й акробатичними номерами, виступами відомих борців та кінними вправами. Поряд з основними програмами цирк організовував розваги для молодого покоління - дитяче свято мало окрему програму з іграми, конкурси з подарунками, катання на поні, виступи клоунів із дресированими тваринами⁸⁸.

Програма для дорослої аудиторії зазвичай розпочиналась після 8 годин вечора і передбачала не тільки класичні циркові номери, а й французьку боротьбу. Змагання борців могли тривати тижнями та ставали справжніми видовищними подіями і збирали повні зали. В газеті «Dziennik Kijowski» не регулярно публікувалась рубрики «З цирку», «Зі спорту», що дає змогу зрозуміти глядацькі вподобання. Один із таких репортажів було опубліковано на початку грудня 1906 р., що був присвячений 28 дню борцівського чемпіонату в «Гіппо-Паласі»⁸⁹. Репортаж вміщував лаконічну інформацію про кожен з п'яти поєдинків за цей тривалий період - хто виграв, який час тривав поєдинок, улюбленці публіки, тощо⁹⁰.

Окрім цирку «Гіппо-Палас», у Києві діяли цирк братів Нікітіних, Варшавський цирк-звіринець, цирк братів Єфимових. Особливих відмінностей у програмі кожного з них не прослідковується, усі циркові заклади передбачали яскраві програми із виступами імперських артистів та закордонних, дресированих тварин, артистів-борців. Популярною була практика влаштовувати дитячі святкування з іграми, атракціонами, розіграшами. Особливо наповненими були програми у святкові новорічні тижні.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Киевская мысль. 1907. № 74, 76, 78, 88, 92. С. 1

⁸⁹ З цирку. Dziennik Kijowski. 1906. №246. С. 4.

⁹⁰ Там само.

Вартість відвідування циркової вистави була демократичною, доступною для різних верств міського населення. Зокрема, вартість квитка на видовища у цирку Крутикова варіювалась від 40 коп. до 5 руб. 40 коп.⁹¹. Так само як і театри мініатюр та вар'єте, циркові установи практикували дитячі пільгові квитки, задля заохочення цілих сімей на вистави. Зокрема, діти до 10 років сплачували половину від вартості квитка дорослого⁹².

Рубіж XIX-XX ст. знаменувався гастролями перших кінодемонстрантів. Перші кіносеанси в Києві почалися майже одночасно з Парижем і Петербургом, з 1896 р., проте в місті не було спеціальних приміщень для показу. Тож гастролуючі кінодемонстранти орендували циркові шапіто, склади, зали для демонстрацій картин⁹³. У Києві одними з таких закладів були цирк Крутикова і театр Бергоньє. Вибір саме циркових приміщень для перших кінопоказів був обумовлений спільною ідеєю видовища. Перші програми являли собою те, що дослідник Том Гуннінг позначив поняттям «cinema of attraction» - набір окремих коротких номерів, схожих на циркові, що радше демонстрували можливості нових технологій, а не оповідь із конкретним сюжетом⁹⁴. Сама тому перші кіносеанси були схожі за характером на цирковий дивертисмент, аніж на театральну виставу.

Матеріали «Киевской мысли» дають змогу реконструювати мережу перших «ілюзіонів» - саме таку назву мали перші кінотеатри. На шпальтах газети розміщувалися рекламні оголошення цілої низки кінематографічних закладів: «Електро-Біограф» відомого демонстратора Р. Штремера, «Кінематограф «Люкс» у Малому театрі Крамського, «Генеральний Електро-Біограф», «Первоклассный біограф The Express Bio», «Вітограф-театр» А. Мяновського, Театр «Іллюзія», театри-кінематографи «КОРСО» та «Новий

⁹¹ Левчук О. С. 201 -202

⁹² Dziennik Kijowski. 1908. №96. С. 1.

⁹³ Рибаків М. Десята муза в Києві: маловідома сторінка з історії виникнення й розвитку кінематографу в Києві // Українська культура. 1996. № 9–10. С. 27

⁹⁴ А. Боженко А. Модерне місто як символ свята: простір дозвілля киян у другій половині XIX — на початку XX ст. // Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX — середини XX століть / упор. О. Бетлій, К. Діса, О. Мартинюк. Київ: Дух і Літера, 2016. С. 124–125

світ». Всі вищеперераховані ілюзії розташовувались у самісінькому центрі міста - на Хрещатику. На 1910 р. кількість ілюзій в місті сягала 20 одиниць⁹⁵.

Програми київських кінематографів в досліджуваній період були жанрово-різноманітними. Кияни, в незалежності від віку, статі, соціального становища, могли споглядати мелодрами, трагедії, комедії, картини святково-релігійного, географічно-пізнавального характеру як вітчизняного виробника, так і зарубіжного. Також дедалі більше місця займала документальна хроніка, науков сеанси, що істотно розширювало світогляд міських мешканців⁹⁶. Характерним прикладом на підтвердження цієї тези може слугувати демонстрація кита та інших морських тварин на Думській площі 1907 р., де під час виставки читались лекторії та працював електро-біограф із зоологічними картинами⁹⁷. Таким чином, ранній кінематограф слугував елементом культурного і водночас доступного дозвілля.

Наймасштабнішими були програми під час святкових тижнів, або у зв'язку із гучною подією. Наприклад, під час великодніх свят київські ілюзії демонстрували картини «Жизнь и страдание Иисуса Христа» під супровід органної музики⁹⁸. Або ж публікації кінотеатрами «Express», «Mianowski» і «Szancera» серій кадрів із грюнвальдських урочистостей у Кракові⁹⁹. Як повідомляв анонімний автор статті, стрічки відтворили майже всі найважливіші моменти краківського свята, зацікавивши велику кількість публіки, що масово відвідує кінотеатри, особливо Мянновського та «Express»¹⁰⁰. Іншим прикладом може слугувати демонстрація картини

⁹⁵ Левчук О. В. Газетна періодика Києва як джерело дослідження міського повсякдення (1905–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2018. С. 202.

⁹⁶ Боженко А. Модерне місто як символ свята: простір дозвілля киян у другій половині XIX — на початку XX ст. // Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX — середини XX століть / упор. О. Бетлій, К. Діса, О. Мартинюк. Київ: Дух і Літера, 2016. С. 126–127

⁹⁷ Киевская мысль. 1907. № 227. С. 1.

⁹⁸ Киевская мысль. 1907. № 88. С. 1.

⁹⁹ Театр і музика. Dziennik Kijowski. 1910. №200. С. 3.

¹⁰⁰ Там само.

«Страшное землетрясение Мессины», яка була відзнята на місці трагедії взимку 1908 р.¹⁰¹ Останні два приклади можуть свідчити про перетворення кіно на певний засіб масової інформації. Якщо друковані періодичні видання задля отримання інформації треба було вміти читати, то з кіносеансом такої проблеми не було - прийшов, побачив, пережив. Таким чином, кіно ставало інформаційним каналом для тих верств міського населення, для яких друкована преса залишалася малодоступною (через низький рівень грамотності, брак часу, нестачу коштів на передплату, тощо).

Водночас, усвідомлюючи зростаючий вплив кінематографу, місцева влада намагалась встановити контроль над його репертуаром - те саме що вона робила з іншими культурними практиками. На шпальтах «Киевской мысли» неодноразово можна натрапити на інформацію про закриття ілюзій через «неблагонадійність» демонстрованого контенту. Наприклад, у листопаді 1912 р. міським поліцеймейстером було зачинено на декілька днів синематографи «Експрес», «Новий світ» і «Ренесанс» за демонстрування знімків похорону М. В. Лисенка без відповідного дозволу¹⁰². Це й випадок може свідчити, що кінематограф сприймався владою не просто як розвага, а як простір поширення культурних (політичних) небезпечних для монархії ідей.

Так само як циркове шапіто, ілюзій не вимагав від відвідувача певної підготовки до заходу, наприклад дресс-коду. Ілюзійні стали першим місцем проведення дозвілля абсолютно різними верствами населення міста - аристократи й демократи, солдати, студенти, робітники, школярі, поети та повії - усі вони прямували на кіносеанс задля споглядання на небачену до сих пір технологічну новинку¹⁰³. Про залучення якомога ширшої міської публіки під час новорічних свят прямо повідомлялось в афіші театру-біографа «EXPRESS»¹⁰⁴. Задля цього програма складалась із найрізноманітніших

¹⁰¹ Киевская мысль. 1908. № 362. С. 1.

¹⁰² Открытие синематографов. Киевская мысль. 1912. № 306. С. 4.

¹⁰³ McReynolds L. Russia at Play: Leisure Activities at the End of the Tsarist Era. Ithaca; London: Cornell University Press, 2003. P. 264.

¹⁰⁴ Dziennik Kijowski. 1910. №1. С. 1

картин - «Дві сироти» (драматична постановка), «Бояр Орша»(історична драма), «У царстві Руському» (сцени з російської історії), «Життя і праця в Бомбаї» (документальні кадри з Індії), «Весілля Бози» (комічна сценка), «Чарівниця» (фантастична історія)¹⁰⁵.

Окремо варто звернути увагу на формат відвідування ранніх кінематографів. Вхід на кіносеанс, що являв собою демонстрацію коротких картин під музичний супровід, був безперервним - глядач міг зайти будь-коли і залишатися в залі скільки завгодно. Самі ж кіносеанси тривали здебільшого з 4 години дня і до 12 години ночі, а у святкові дні з 12 год. дня і до 12 год. ночі ¹⁰⁶. Вартість відвідування кіносеансу була однією з найнижчих серед інших видів культурного проведення дозвілля. Найдешевший квиток для дорослого можна було придбати за 7 коп., найдорожчий же сягав 3,5 руб. за сеанс.

Перші кінотеатри формували спеціальні програми для молоді. Зокрема, вистави молоде покоління могло подивитись з 12 до 15 год. дня за зменшеними цінами - вдвічі менше за квиток дорослого¹⁰⁷. Спеціально виокремлена програма для дітей була наслідком заходів з позашкільного нагляду над учнями середніх шкіл - учням забороняли відвідувати всі кінотеатри, за винятком тих, програму яких схвалить шкільна влада¹⁰⁸. Тож задля збереження такої молоді аудиторії кінодемонстранти створювали денні кіносеанси. Попри заборони, діти могли відвідувати кіносеанси у супроводі батьків на що так само зважала дирекція закладів. Тому діти до 10 років могли безкоштовно подивитись на картини кінематографу¹⁰⁹.

Таким чином, театральньо-видовищне дозвілля Києва 1905–1914 рр. було багатокомпонентним і охоплювало різні за характером, ціною та аудиторією форми проведення вільного часу. До цього простору належали стаціонарні

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ Там само. № 81. С. 1

¹⁰⁷ Dziennik Kijowski. 1910. №315. С. 1.

¹⁰⁸ Хроніка. Dziennik Kijowski. 1908. №199. С. 2.

¹⁰⁹ Рада. 1911. №121. с.1

театри, естрадно-театральні заклади, цирк та кінематограф, які не лише співіснували поруч, а й певною мірою конкурували між собою за увагу міської публіки. Матеріали «Киевской мысли», «Ради» та «Dziennik Kijowski» дають змогу реконструювати цю сферу досить повно, оскільки саме на сторінках універсальної преси регулярно з'являлися афіші, рекламні оголошення, хронікальні повідомлення, рецензії та оглядові статті. Завдяки цьому можна простежити не лише сам факт існування певних закладів, а й способи їхньої саморепрезентації через репертуар, цінову політику, благодійні заходи, цільової аудиторії.

Водночас аналіз трьох видань показує, що кожне з них формувало власну картину театральньо-видовищного життя міста. Найповніше і найрівномірніше цю сферу висвітлювала «Киевская мысль», на шпальтах якої з'являлися як афіші провідних міських театрів, так і повідомлення про циркові програми, заклади вар'єте та ілюзії. «Рада» приділяла найбільшу увагу українському театрові та пов'язаним із ним культурним ініціативам, тоді як інші форми видовищного дозвілля були представлені в ній значно скромніше. «Dziennik Kijowski» висвітлював театральньо-видовищне життя насамперед крізь призму польської громади міста, але водночас не оминав і загальноміських культурних подій, зокрема діяльності Міського театру, цирків і кінотеатрів. Отже, одне й те саме міське середовище постає у пресі по-різному залежно від мовної, культурної та читацької орієнтації видання.

Аналіз газетних матеріалів також дозволяє зробити висновок, що театральньо-видовищне дозвілля Києва було дещо соціально диференційованим. Вартість квитка значною мірою визначала доступність того чи іншого закладу для різних верств населення: від дешевих місць на гальорці до дорогих квитків у партері Міського театру. Саме тому стаціонарний театр, попри поступову демократизацію публіки, залишався простором із виразною соціальною стратифікацією. Натомість естрадно-театральні заклади, театри мініатюр, вар'єте, цирк і особливо кінематограф

поступово розмивали ці межі. Їхня популярність пояснювалася не лише нижчими цінами, а й самим форматом дозвілля, який не вимагав ані спеціальної «культурної підготовки», ані суворого дрес-коду, а отже був доступнішим для ширшої міської публіки.

Важливим сюжетом, що також простежується на шпальтах періодики, був цензурний контроль над видовищною сферою. Газети фіксували заборони вистав, контроль над репертуаром, обмеження показу окремих творів, що свідчить про значну увагу влади до театру й нових видовищних форм як до потенційно впливового чинника на суспільство. Окремо варто підкреслити значення раннього кінематографа, який на початку ХХ ст. виконував не тільки розважальну, а й інформаційну функцію. Через документальні та хронікальні стрічки кіно доносило до широкої аудиторії відомості про події сучасного світу, причому робило це у формі, доступній і тим верствам міського населення, для яких друкована преса залишалася менш доступною.

Розділ 3: Музичне дозвілля

3.1 Музичні події

Музика була невід'ємною складовою театральнo-видовищного дозвілля, що було продемонстровано у попередньому розділі. Однак музично-концертне життя ще з другої половини ХІХ ст. існувало у формі окремого виду дозвілля зі власною інфраструктурою. Шпальти «Киевской мысли», «Ради» та «Dziennik Kijowski» рясніють оголошеннями про концерти, благодійні вечори, виступи гастролуючих артистів та музикантів, діяльність музичних товариств, проте картина висвітлення цього виду дозвілля кожним виданням різнилась.

Аналіз інформації, розміщеної на шпальтах трьох універсальних видань Києва впродовж 1905-1914 рр., дозволяє відтворити мережу основних музичних закладів та організацій, програми концертів, цінову політику закладів, улюбленців публіки, тощо.

Перш за все, найчастіше на шпальтах видань зустрічається інформація про музичні вечори, влаштовані приватними або ж громадськими організаціями. Висвітлення такого виду події мало свою специфіку у кожного з видань.

Найпомітнішим місцем концертного життя була Зала Купецького зібрання (сучасна будівля Національної філармонії України). Тут регулярно проводилися заходи Київського відділення Імператорського Російського музичного товариства, що мало власне музичне училище і щорічно організував серію зібрань. Зокрема, на шпальтах «Киевская мысль» можна віднайти оголошення про проведення ранків камерної музики. Прикладом може слугувати камерні ранки у листопаді 1908 р. за участю піаністки А. Н. Штосс-Петрової та квартету музичного товариства з насиченою програмою (твори Скрябіна, Глазунова, Римського-Корсакова, Лядова, Вітоля, Блюменфельда)¹¹⁰.

¹¹⁰ «Киевская мысль». 1908. № 323. С. 1.

У залах Купецького зібрання, Київського релігійно-просвітнього товариства проводились духовні концерти церковних хорів. Один із таких заходів відбувся так само у листопаді 1908 р. — концерт хору Володимирського собору, що складався з 50 осіб під управлінням М. А. Надеждинського, де планувалося виконати ораторію Й. Гайдна «Сім слів Спасителя на хресті»¹¹¹. Духовні концерти становили окрему частину музичного дозвілля, характерну для православного і католицького середовища міста. О. С. Мусіяченко, досліджуючи музичне життя Києва кінця XIX ст., зазначила що духовні концерти відбувалися навіть у лютеранській церкві, хоча їхня кількість на шпальтах газет була значно меншою порівняно з операми й симфонічними виступами¹¹². Це твердження так само характерне для періоду 1905 - 1914 рр.

Гастрольне концертне життя Києва відзначалося значним різноманіттям. Серед подій, що можна віднайти на шпальтах преси, виділяється концерт піаніста і композитора Леоніда Ніколаєва наприкінці 1908 р. так само у Залі Купецького зібрання. Рецензент «Киевской мысли» писав, що хоча Київ формально вважається «музичним містом», публіка охоче ходить на легку «базарну» музику, тоді як на серйозний концерт Ніколаєва прийшло мало людей¹¹³. Водночас рецензент відгукнувся про виступ композитора із похвалою — він «не віртуозного блиску», а більш змістовного типу, грає просто, без зайвих ефектів, але «музично й зі смаком»¹¹⁴.

Літературно-музичні вечори були дещо іншим видом музичної події, відрізняючись від суто концертних заходів поєднанням музики з рефератами, декламацією, театральними виступами. Чимало відомостей про подібні заходи містить газета «Рада», пов'язаних із національно-культурним рухом. На шпальтах видання можна прослідкувати активну діяльність київського

¹¹¹ Там само.

¹¹² Мусіяченко О. С. Музично-концертне життя Києва у кінці XIX ст. на сторінках газети «Жизнь и искусство» // Гілея: науковий вісник. 2016. Вип. 111. С. 31.

¹¹³ Театр і музика. «Киевская мысль». 1908. № 332. С. 3.

¹¹⁴ Там само.

товариства «Просвіта», Українського клубу (пізніше Родина), що займалися організацією літературно-музичних вечорів. Такі події неодноразово влаштовувалися задля вшанування пам'яті шанованого культурного діяча, як-от концерти, спектаклі з нагоди річниці смерті Т. Шевченка, І. Котляревського, М. Лисенка. Прикладом може слугувати вшанування 46-ї річниці смерті Т. Шевченка в приміщенні Театру товариства грамотності 1907 р. Програма передбачала реферат С. Єфремова про Шевченкове «Послання», жалібний марш музики М. Лисенка у виконанні об'єднаного студентського хору, драму «Назар Стодоля», велике концертне відділення за участі О. Мишуги, М. Садовського, М. Заньковецької, об'єднаного хору та оркестру під управлінням Єлинека, та інших артистів¹¹⁵. Гучність події відзначилася на шпальті «Киевской мысли» — рецензент відгукнувся про цей вечір як один із *«чи не найвдалишим із шевченківських вечорів, які досі проводилися в Києві»*¹¹⁶.

Польська музична культура так само знаходила своє відображення передусім на шпальтах «Dziennik Kijowski» та «Киевской мысли». В «Dziennik Kijowski» регулярно з'являлися анонси концертів та музичних вечорів. Уже в першому номері газети в лютому 1906 р. повідомлялося, що в Залі Купецького зібрання відбудеться фортепіанний вечір піаніста Леона Сіроти¹¹⁷.

«Dziennik Kijowski» систематично висвітлював діяльність оркестру під диригуванням К. Намисловського, який *«користується загальним визнанням і протягом багатьох років киянами»*¹¹⁸. В анонсі чергового концерту зазначалось, що він *«неодмінно збере чималу кількість слухачів, охочих послухати бадьорі мелодії мазурок і краков'яків, майстерно виконаних вправними польськими музикантами»*¹¹⁹. Приміщеннями для концертів, музичних вечорів так само слугували зали приватних організацій, на кшталт вже згадуваної зали Купецького клубу, Клуб велосипедистів (та сад при ньому).

¹¹⁵ Театр і музика. «Киевская мысль». 1907. № 84. С. 3.

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ «Dziennik Kijowski». 1906. № 1. С. 1.

¹¹⁸ Хроніка. «Dziennik Kijowski». 1908. № 241. С. 3.

¹¹⁹ Там само.

Неодноразово на шпальтах усіх трьох періодичних видань можна зустріти інформацію про проведення студентських, сімейних вечорів. Такі події доволі часто мали концертне відділення після якого влаштовувався бал/танці з буфетом, іграми, тощо. Цикл студентських вечорів, організований Комітетом товариства допомоги нужденним студентам, кияни могли відвідати у театрі Медеведева. Водночас сімейні вечори, зазвичай, були справою приватних організацій — вхід на подію був чітко регламентований, тобто відвідати захід могли члени об'єднання або ж гості за наявності рекомендаційного листа. До таких зібрань належали Київський клуб мисливців і стрільців, Київське Руське Купецьке Зібрання.

Важливим і малодослідженим аспектом музичного дозвілля Києва є музика у ресторанах, кафе та готелях. «Киевская мысль» і «Dziennik Kijowski» регулярно рекламували подібні заклади: ресторан у саду Купецького зібрання (*«під час сніданків, обідів і вечерь грає відомий румунський віртуоз Ліко Стефанеско»*)¹²⁰, кафе «Grand Cafe» (щодня оркестр)¹²¹, «Оріон» (виступає дамський віденський струнний оркестр Шебель)¹²², тощо. 1907 р. «Киевская мысль» повідомляла про відкриття кав'ярні готелю «Континенталь» з щоденними концертами струнного квінтету¹²³. Варто відзначити, що ресторанні заклади у своїх рекламних оголошеннях рекламували як смачні страви, виступи музикантів та гру оркестрів, так і можливість відвідувачів скористатися великою колекцією літератури та періодичних видань. О. Левчук звернула увагу, що подібна рекламна стратегія свідчить про моду серед киян на інтелектуально-музичне дозвілля¹²⁴.

Аналіз універсальних періодичних видань дозволяє ствердити, що показовою особливістю культурного дозвілля досліджуваного часу є виразно

¹²⁰ «Киевская мысль». 1907. № 105. С. 1

¹²¹ «Киевская мысль». 1908. № 82. С. 1

¹²² «Киевская мысль». 1908. № 243. С. 1

¹²³ «Киевская мысль». 1907. № 105. С. 1

¹²⁴ Левчук О. В. Газетна періодика Києва як джерело дослідження міського повсякдення (1905–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2018. С. 232.

виражена благодійна мета як театральних вистав, так і музично-концертних вечорів. Така тенденція була прямим наслідком відсутності у Києві центрального органу, який би діяв у галузі соціального забезпечення¹²⁵. Тож приватні організації та інституції несли на собі ці обов'язки, використовуючи дозвіллієві заходи та загалом культурні події задля збору коштів. В афішах концертів, музично-літературних вечорів та балів неодноразово вказувалась мета події: *«на користь голодуючих»*, *«на посилення коштів Товариства швидкої медичної допомоги»*, *«на користь недостатніх студентів»*, *«для розширення діяльності народної аудиторії»* тощо. Наприклад, 1907 р. спектакль-концерт та танці після нього у Малому театрі Крамського відбулися задля фінансового забезпечення студентів-варшав'ян Київського політехнічного інституту¹²⁶.

«Dziennik Kijowski» систематично висвітлював діяльність оркестру під диригуванням К.Намисловського, який *«користується загальним визнанням і протягом багатьох років киянами»*¹²⁷. В анонсі чергового концерту зазначалось, що він *«неодмінно збере чималу кількість слухачів, охочих послухати бадьорі мелодії мазурок і краков'яків, майстерно виконаних вправними польськими музикантами»*¹²⁸.

Вартість квитка на музичні заходи, так само як і на театральні виступи, залежала від організації що влаштовувала подію, цільової аудиторії, частково на сам формат події. Наприклад, відвідати концерти камерної музики у залі Купецького зібрання, влаштовані Імператорським Російським музичним товариством, можна було тільки вранці, що вже значно зменшувало кількість потенційних відвідувачів¹²⁹. Вартість такого заходу варіювалась від 25 коп. до 1 руб., завдяки чому можна зробити висновок, що концерти могла відвідати молодь, або ж освічена, заможна публіка.

¹²⁵ Там само. с.120

¹²⁶ «Киевская мысль». 1907. № 78. С. 1

¹²⁷ Хроніка. «Dziennik Kijowski». 1908. № 241. С. 3.

¹²⁸ Там само.

¹²⁹ «Киевская мысль». 1908. № 323. С. 1.

Водночас в літній сезон поширеною практикою були концерти просто неба - у садах, парках, що навпаки давало змогу залучити більшу кількість аудиторії. Наприклад, в афіші концерту селянського оркестру К. Намисловського в саду клубу велосипедистів, зазначалось, що виступ «неодмінно збере чималу кількість слухачів»¹³⁰. Сам концерт коштували 35 коп. для дорослих і 20 коп. для учнівської молоді¹³¹. Найдешевшим було відвідування народних концертів, що проводились в залах народних будинків, або в інших приватних установах, на кшталт зали Комерційного зібрання. Прикладом може слугувати народний концерт за участі «кращих сили опери й драми» жовтні 1910 р., вартість квитка куди становила до 20 коп¹³². Власне захід було організовано Товариством поширення освіти серед народу - одна з організацій, що опікувалась позашкільною просвітою широких верств населення (робітників, дрібних службовців, міської бідноти), і виявилось в організації концертів, лекцій і театральних вистав¹³³. Схожа діяльність була у київського товариства «Просвіта», програми якого передбачали регулярне проведення літературно-музичних вечорів та концертів. «Рада», що супроводжувала діяльність товариства від самих його початків, музичні та й театральні заходи були не просто розвагою, а засобом культурного впливу і виховання. Саме тому газета приділяла значно більше уваги літературно-музичним вечорам «Просвіти», аніж академічним концертам у Залі Купецького зібрання, на відміну від «Киевской мысли», що висвітлювала музичне дозвілля без яскраво вираженого національного акценту. Більш детально буде проаналізовано діяльність освітніх товариств у наступному розділі.

¹³⁰ «Dziennik Kijowski». 1907. №163. С. 1

¹³¹ Там само.

¹³² «Киевская мысль». 1908. № 320. С. 1.

¹³³ Степаненко Г. В. Освітні товариства в Україні [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України : Т. 7 : Мі–О / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. — К. : Наукова думка, 2010. — 728 с. — URL: https://www.history.org.ua/?termin=Osvitni_tovarystva

3.2 Музичні освітні та комерційні інституції

Поряд із концертним життям Києва, у матеріалах трьох досліджуваних газет виразно простежується діяльність музичних комерційних установ та освітніх музичних закладів. О. С. Мусіяченко, підсумовуючи своє дослідження зазначила, що висвітлення стану музичної освіти Києва та реклами музичних магазинів може стати перспективним напрямком подальших досліджень¹³⁴. Аналіз «Киевской мысли», «Ради» та «Dziennik Kijowski» дозволяє частково заповнити цю прогалину.

Найбільшу кількість публікацій на шпальтах газет «Киевской мысли» та «Ради» мала Музично-драматична школа М. В. Лисенка, що розташовувалась по вул. Велика Підвальна, 15. «Киевская мысль» у вересні 1907 р. публікувала докладне оголошення про запис до школи, де перераховувалися навчальні дисципліни: фортепіано, спів, скрипка, віолончель, духові інструменти, сольний спів, музична теорія, сценічне мистецтво, історія культури, історія української драми, міміка і пластика, малювання, декламація¹³⁵. Викладацький склад налічував низку відомих діячів української культури - М. Лисенко та Л. Українка, М. Старицька, М. Мурашко¹³⁶. Публікація оголошень школи у найбільш тиражованій газеті міста може свідчити про прагнення навчального закладу залучити широке коло учнів.

Школа М. Лисенка мала яскраво виражений національно-культурний характер — вона готувала не лише музикантів, а й акторів українського театру, що відрізняло її від інших суто академічних музичних установ. Принципово важливо, що поряд із традиційними музичними предметами у школі викладалися історія української драми та декламація. Газета «Рада» підтримувала школу через регулярні анонси і хроніку заходів — зокрема, у

¹³⁴ Мусіяченко О. С. Музично-концертне життя Києва у кінці XIX ст. на сторінках газети «Жизнь и искусство» // Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць / голов. ред. В. М. Вашкевич. К., 2016. Вип. 111. С. 32.

¹³⁵ «Киевская мысль». 1907. № 221. С. 1

¹³⁶ Там само.

«Раді» місяться повідомлення про учнівські публічні вистави оперного класу школи, де виконувалися уривки з «Джоконди», «Пікової дами», «Манон», «Самсона і Далілі» у супроводі оркестру¹³⁷.

Поряд зі школою Лисенка, активну рекламну діяльність на шпальтах «Киевской мысли» та «Dziennik Kijowski» здійснювала Музична школа М. А. Тутковського, що розташовувалась по вул. Олександрівській, 47. Оголошення містили детальну вартість навчання, яка на рік становила від 60 до 150 руб. в залежності від класу¹³⁸. Враховуючи середньостатистичний дохід мешканців міста, можна припустити, що здобуття музичної освіти залишалось привілеєм заможніших верств.

На шпальтах «Dziennik Kijowski» розміщувала свої оголошення музична школа Е. Зібберта. Заклад мав однакову кількість класів, як і школа А. Тутковського, проте вартість навчання була меншою і становила 60 руб. / рік для всіх класів — фортепіано, скрипка та віолончель. До викладацького складу належали учениця професорів А. Єдлічека та Л. Годовського, професори Ліпковський, Іздебська, студенти Паризької консерваторії, в той час як теоретичні предмети викладав безпосередньо директор школи Е. Зібберт¹³⁹. Розміщення в рекламних афішах викладацького складу освітнього закладу, а також їх досвід, навчання у відомих публіці професорів та композиторів було частиною маркетингової стратегії, метою якої було демонстрація рівня та престижності освітньої установи.

Вагому частину музично-освітнього простору займало Музичне училище Київського відділення Імператорського Російського Музичного Товариства. Шпальти газети «Киевская мысль» рясніють афішами товариства, що проводило регулярні публічні «вправи» своїх учнів, які з одного боку слугували навчальним майданчиком для студентів, а з іншого доступним концертним заходом для широкої аудиторії. Прикладом такої афіші може

¹³⁷ «Рада». 1908. № 15. С. 1.

¹³⁸ «Киевская мысль». 1908. № 243. С. 1

¹³⁹ «Dziennik Kijowski». 1908. №192. С. 1

слугувати оголошення 1907 р. про перше публічне оперне «упражнение» учнів оперного класу Г. К. Ходоровського у стінах Малого театру Крамського, які виконали сцени з відомих місцевій публіці опер «Фауст», «Аїда», «Травіата», «Русалка», «Сон на Волге» Аренського¹⁴⁰.

Подібні учнівські вечори були звичним явищем для місцевої публіки і на них так само звертали уваги рецензенти періодичних видань. Наприклад, у січні 1908 р. в «Киевской мысли» була опублікована рецензія на учнівський спектакль класу І. В. Гельрота, де виконувалися уривки з «Євгенія Онегіна», «Демона» і «Травіати»¹⁴¹. Рецензент пояснював, що мета таких вечорів дати ученицям можливість спробувати свої сили не під акомпанемент фортепіано, а під оркестр, адже останній часто стає *«каменем спотикання»* для молодих дебютанток, які добре почуваються в класі на маленькій сцені, але губляться у справжніх сценічних умовах¹⁴². Оцінюючи сам виступ, автор зазначив, що *«вся постановка свідчить про ретельну й добросовісну роботу під досвідченим керівництвом»*¹⁴³.

Рекламні оголошення музичних курсів та приватних викладачів також посідали помітне місце на шпальтах газет у досліджуваний період. Прикладом може слугувати рекламне оголошення, опубліковане у «Dziennik Kijowski» 1906 р., про надання приватних уроків піаністом-композитором Леоном Шихевичем, випускником Варшавської музичної консерваторії, колишнім директором Музичного товариства в Любліні і Радомі¹⁴⁴. У «Киевской мысли» 1908 р. рекламувались Київські вищі оперні й драматичні курси М. Є. Медведєва, програма яких була значно ширшою, аніж приватні уроки та була наближеною до музичних шкіл(спів, акторська майстерність, фортепіано,

¹⁴⁰ «Киевская мысль». 1907. № 76. С. 1

¹⁴¹ Театр і музика. «Киевская мысль». 1908. № 34. С. 3

¹⁴² Там само.

¹⁴³ Там само.

¹⁴⁴ «Dziennik Kijowski». 1906. №161. С. 1

теорія музики, історія музики, елементи композиції, італійська мова, історія мистецтв, історія костюмів, тощо)¹⁴⁵.

Розвиток ринку музичних інструментів і нот, може так само слугувати ще одним показником становища не тільки музичної освіти, а й домашніх музичних практик у місті. Магазины Г. І. Інджишека, що розташовувався по вул. Хрещатик, 41, та по сусідству магазин Л. Ідзиковського, за адресою Хрещатик, 29, регулярно публікували свої рекламні оголошення в газетах універсального спрямування- «Киевской мысли», «Раді» та «Dziennik Kijowski». Асортимент магазинів був представлений музичними інструментами та відповідною літературою, нотами, новинками грамофонами. На шпальтах «Dziennik Kijowski» також розміщувалася реклама «*єдиного спеціалізованого магазину грамофонів, зонофонів і патефонів*» А. Мянновського, що розташовувався так само в серці міста Хрещатику¹⁴⁶.

Поява грамофона на київському ринку посприяла суттєвій трансформації домашнього музичного дозвілля. Рекламні оголошення препідносили цю новинку як «*найкращу розвагу для сім'ї*»¹⁴⁷. Лідером ринку було Головне депо музичних інструментів і нот Г. І. Іджишек, де придбати грамофон можна було як за 15, так і за 250 руб. Промовистим є рекламне оголошення магазину в жовтні 1908 р. у газеті «Киевская мысль» - «*музика є потребою культурної людини, тому нотний і музичний магазин Г. І. Інджишека переїхав у нове приміщення Київ, Хрещатик, 41*». Цей слоган можна сприймати не тільки як частину рекламного оголошення, а й як відображення більш ширшого процес. Музика ставала ознакою «культурної людини», що пов'язувалось у суспільній свідомості з освіченістю, в певному сенсі з причетністю до модерного міського середовища.

Окремої уваги заслуговує питання доступу публіки до музичних заходів через мережу продажу квитків. Квитки на різного роду культурну подію

¹⁴⁵ «Киевская мысль». 1908. № 243. С. 1

¹⁴⁶ «Dziennik Kijowski». 1909. №36. С. 1

¹⁴⁷ «Киевская мысль». 1908. № 341. С. 1

міський мешканець міг придбати не тільки у касі театру, клубу, а й в книжкових, музичних магазинах, найголовнішим з яких був магазин Л. Ідзиковського.

Таким чином, музичне дозвілля Києва впродовж 1905–1914 рр. було вагомою міського культурного життя, яке охоплювало як академічні концерти, гастрольні виступи, духовні та літературно-музичні вечори, так і більш повсякденні форми - музику в ресторанах, кафе, готелях, домашнє музикування завдяки грамофону. Матеріали «Киевской мысли», «Ради» та «Dziennik Kijowski» дають змогу простежити не лише різноманіття музичних подій, а й інфраструктуру цього дозвілля - концертні зали, музичні школи, приватні курси, магазини інструментів і нот, а також мережу продажу квитків.

Аналіз газетних матеріалів показує, що музичне життя Києва, так само як і театральнo-видовищне, було соціально диференційованим. Поряд із дорожчими академічними концертами в Залі Купецького зібрання існували більш доступні народні концерти, літні виступи просто неба, учнівські вечори та благодійні музичні заходи. Вартість квитка, формат події та місце її проведення значною мірою визначали цільову аудиторію - одні тяжіли до серйозної академічної музики, інші ж до більш доступних концертів, ресторанних виступів, тощо.

Окремо варто зазначити, що концерти, літературно-музичні вечори, студентські та сімейні зібрання ставали не лише формою відпочинку, а й способом збору коштів для товариств допомоги, освітніх ініціатив, студентських організацій. Це в свою чергу виносить музичне дозвілля за межі розваги. Разом із тим три досліджувані видання відображали музичне життя міста по-різному. «Киевская мысль» подавала його найповніше і найрівномірніше, висвітлюючи як великі академічні концерти, так і ресторанну музику, гастролі та діяльність освітніх інституцій. «Рада» більше приділяла уваги літературно-музичним вечорам українських товариств, передусім «Просвіти», а також школі Миколи Лисенка, тобто розглядала музичне дозвілля значною мірою як частину українського національно-

культурного руху. «Dziennik Kijowski» зосереджувався переважно на подіях польського музичного середовища, але водночас не ігнорував і загальноміські концертні практики.

Важливою складовою музичного дозвілля були також музичні освітні та комерційні інституції. Оголошення про діяльність музичних шкіл, курсів, приватних викладачів, магазинів інструментів і нот, а згодом і грамофонів, показують, що музика в Києві існувала не лише як подія, а і як повсякденна практика.

Розділ 4: Освітньо-інтелектуальне дозвілля

4.1 Музеї та виставки

Серед культурних дозвіллевих практик, які згадували на своїх шпальтах міські універсальні видання, не останнє місце посідали виставки та музейні установи міста. Відвідування музеїв, виставок, книгарень та читалень становило ту частину дозвільного простору, яка була орієнтована передусім на освічені верстви містян. Хоча поступово, через зниження цін на квитки, появу народних читалень і публічних лекцій, ставала доступнішою для ширшого кола міського населення. Матеріали газет «Киевская мысль», «Рада» та «Dziennik Kijowski» дозволяють простежити як характер цих практик, так і реакцію різних соціальних і етнічних груп на пропоновані можливості інтелектуального дозвілля.

На початку ХХ ст. в Києві діяло кілька музейних установ, що різнилися своєю спрямованістю, колекціями та аудиторією. Найважливішим із музейних закладів міста був Міський музей, нині Національний художній музей України. Шпальти газет «Рада» та «Киевская мысль» регулярно фіксували різноманітні виставки у стінах музею, як постійні колекції, так і тимчасові експозиції археологічного, етнографічного відділів¹⁴⁸. Музей ставав місцем найбільш резонансних культурних подій, як от виставка, присвячена Т. Шевченку 1911 р., а також українська артистична виставка 1912 р., на якій було представлено 52 художники і 352 картини¹⁴⁹.

Газета «Рада» систематично висвітлювала діяльність Міського музею, так як установа регулярно була місцем репрезентації українського мистецтва. Натомість «Киевская мысль» відображала музейне дозвілля переважно у форматі хронікальних заміток і рецензій без виразного національного акценту.

¹⁴⁸ Дворкін І. Музейні установи в українському національному русі Наддніпрянщини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Місто: історія, культура, суспільство. 2017. Вип. 2. С. 86.

¹⁴⁹ «Рада». 1913. №5. с.2

Поряд із Міським музеєм важливим місцем демонстрації художніх творів слугувала актові зала університету Св. Володимира. «Киевская мысль» повідомляла про регулярні виставки, які в першу чергу мали на меті залучення молодого покоління. Творчість київських художників можна було оглянути також у педагогічному музеї, у клубі «Родина», біржовій залі, тощо.

Музейні установи ставали місцем і для інших культурних подій - лекцій, концертів. Наприклад, під час різдвяних свят 1913 р. у педагогічному музеї відбувся симфонічний духовний концерт¹⁵⁰.

Кияни мали змогу відвідати різногалузеві виставки залежно від власних вподобань та зацікавлень. Зокрема, в місті діяло Київське товариство любителів природи, яке в літній сезон влаштовувало виставки птахівництва, шовківництва, бджільництва, а в зимовий сезон кияни могли відвідати виставку акваріумів та кімнатних рослин¹⁵¹. Місцями проведення кустарних і рослинних виставок нерідко слугував сад «Шато-де-Флер» або спеціальні магазини.

Також за ініціативи Товариства раціонального мисливства в Києві організовувалися мисливські виставки. Серед великої кількості експонатів найбільшою прихильністю публіки користувався відділ собак¹⁵². Як повідомляла міська преса, подібні заходи привертали велику кількість публіки, тож термін проведення виставки міг продовжуватись на декілька днів¹⁵³. Схожа тенденція прослідковується і під час виставки картин, скульптурних та архітектурних робіт українських художників на початку 1912 р.,. Захід було перенесено через велику кількість охочих (понад 2 тис. осіб) споглядати високе мистецтво¹⁵⁴.

Аналіз подібного змісту на шпальтах універсальної преси дозволяє ствердити, що різногалузеві виставки передбачали поєднання як

¹⁵⁰ «Киевская мысль». 1913. №342. с.1

¹⁵¹ «Киевская мысль». 1907. №227. с.1

¹⁵² Хроніка. «Dziennik Kijowski». 1909. №62. С. 2

¹⁵³ Там само. Хроніка. №65. с.2

¹⁵⁴ «Киевская мысль». 1912. №10. с.1

пізнавального, так і розважального. Яскравим прикладом для підтвердження цієї тези слугує авіаційна виставка, влаштована Київським аеронавтичним товариством на початку 1911 р. у стінах Міської бібліотеки¹⁵⁵. Метою виставки, як зазначалось в оголошенні, було ознайомлення київської публіки з усіма здобутками в галузі аеронавтики¹⁵⁶. Проведення заходу у стінах головної бібліотеки міста також засвідчує його освітній характер, але водночас сама тема авіації як новинки ХХ ст. збирала навколо себе чималу аудиторію.

Наймасштабнішою подією у досліджуваній період можна вважати Київську Всеросійську виставку 1913 р. Виставка являла собою 4-місячну презентацію досягнень у модернізації економіки та міського життя¹⁵⁷. У міській пресі активно висвітлювалися не тільки сама виставка, а й процес підготовки до такого масштабного проєкту. Виставка була відкрита майже цілодобово, що давало змогу не тільки мешканцям міста, а й гостям її відвідати. Зокрема, про заціквленість аудиторії у цій події можуть свідчити статистичні дані, опубліковані на шпальтах «Ради» - кількість відвідувачів на добу становила від 1,5 тис. осіб до 4 тис., незважаючи на несприятливі погодні умови¹⁵⁸. Програма виставки передбачала й залучення молодого покоління - вхід для учнів був вдвічі дешевшим за дорослого, для дітей влаштовувалися ігри, розіграш подарунків, феєрверки, запуски повітряних куль, балет тощо.

Окрім програми, на відвідуваність виставок мала вплив цінова доступність. Зазвичай художні виставки кияни могли відвідати з 10 години ранку до 5 години дня. Вартість такого виду дозвілля становила в середньому 40–50 коп., а для учнів та студентів - 15-25 коп. Також у відвідувачів художніх виставок була можливість придбати каталог картин відштовхуючись від своїх фінансових можливостей - за 15 коп., або за 1 руб. 25 коп.¹⁵⁹

¹⁵⁵ «Dziennik Kijowski». 1911. №10. С. 1

¹⁵⁶ Там само.

¹⁵⁷ Донік О. М. Київська Всеросійська виставка 1913 р. як виразний приклад презентації досягнень у модернізації економіки й міського життя // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 2016. Вип. 25. С. 58.

¹⁵⁸ Хроніка. «Рада». 1913. №133. с.2 Хроніка. Рада. 1913. №137. с.3

¹⁵⁹ «Dziennik Kijowski». 1910. №44. С. 1

Цінова диференціяція була характерною рисою виставкового дозвілля Києва в цілому, причому різні типи виставок демонстрували дещо різне формування вартості квитка. Міський музей встановлював вхід у 50 коп. для загальної публіки та 25 коп. для учнів, в той час як скромніші за престижем виставки в клубах і біржовій залі коштували 20–40 коп., що робило їх доступнішими, проте не гарантовано відвідуваними. Авіаційна виставка Київського аеронавтичного товариства коштувала 40 коп. для загального відвідувача, проте для учнів і молоді ціну було знижено майже втричі - до 15 коп., а члени товариства проходили безкоштовно за членським квитком¹⁶⁰. Найбільш демократичною за ціновою політикою виявилася Всеросійська виставка 1913 р. кули звичайний вхідний квиток коштував 35 коп., щопонеділка 25 коп., для учнів 25 коп., діти до 5 років допускалися безкоштовно, а для селян з провінції організовувалися безкоштовні групові екскурсії¹⁶¹.

Тож можна припустити, що безкоштовний вхід для окремих категорій відвідувачів на Всеросійській виставці відображало свідому стратегію залучення якнайширшої аудиторії, тоді як вартість квитка до Міського музею була обумовлена орієнтацією на освічену, більш заможну публіку. Спільним залишалися пільги для учнів та студентів, що може свідчити про розгляд молодого покоління як пріоритетної аудиторії культурного дозвілля.

«Киевская мысль», як вже зазначалось раніше, публікувала матеріали про виставки переважно у форматі коротких анонсів і хронічних заміток. Так, у 1908 р. газета регулярно повідомляла про виставку картин краківських художників у міському музеї, обмежуючись стандартним набором відомостей (місце, години роботи, вартість вхідного квитка)¹⁶². Схожа структура викладу прослідковується а афішах виставка картин на користь Товариства боротьби із

¹⁶⁰ «Dziennik Kijowski». 1911. №10. С. 1

¹⁶¹ Донік О. М. Київська Всеросійська виставка 1913 р. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2016. Вип. 25. С. 61.

¹⁶² «Киевская мысль». 1908. №305. с.1

сухотами у Біржовому залі¹⁶³, або виставка журналу «В мире искусства»¹⁶⁴. Водночас газета була ширшою за тематичним охопленням - рівноцінно вона відстежувала як художні виставки, так і виставку собак та полювання, або виставку акваріумів і кімнатних рослин. Це відображало орієнтацію видання на широку аудиторію з відповідним широким спектром інтересів.

Проте, все ж таки особливе місце у висвітленні виставкового дозвілля «Киевською мыслью» займала Всеросійська виставка 1913 р. Газета за декілька років до самої події час від часу інформувала своїх читачів про процес підготовки. Під час же самої виставки «Киевская мысль» не лише публікувала анонси, а й демонструвала статистику відвідуваності паралельно нотуючи програму та вартість для різних категорій публіки.

«Рада» підходила до висвітлення культурного дозвілля у форматі виставок так само вибірково, як й до інших культурно-дозвіллевих практик. Шевченківська виставка у міському музеї та українська артистична виставка 1912 р. були висвітлені у виданні розгорнутіше, в той час як виставки без українського контексту, що регулярно згадувалися «Киевською мыслью», на сторінках «Ради» або не з'являлися зовсім, або обмежувалися рядком у хроніці. Винятком може слугувати Всеросійська виставка 1913 р., хоча навіть у невеликій хронікальній записці увага редакції «Ради» була зосереджена на подорожах учнів з різних міст імперії, а також подорожах від наукових, просвітницьких установ¹⁶⁵.

Увага ж редакції «Dziennik Kijowski» концентрувалась навколо подій, дотичних до польської спільноти або загальноміських закладів, якими ця спільнота активно користувалася. Наприклад, виставки картин польських, чеських і моравських художників отримували в газеті помітну увагу, на відміну від «Ради», що цих самих подій майже не фіксувала.

¹⁶³ «Киевская мысль». 1908. №322. С.1

¹⁶⁴ Хроніка. «Киевская мысль». 1908. №38. С.3

¹⁶⁵ У Києві. Рада. 1913. №112. с.2

4.2 Бібліотеки та книгарні

Читання як частина культурного дозвілля залишалося привілеєм освіченої частини населення та займало своє місце серед способів «продуктивно» проводити дозвілля¹⁶⁶. Неписьменність більшості міського населення, а на додачу ще й відсутність часу через важку працю ставили серйозні перепони на шляху до читання у незаможних верств, які в кращому разі читали вдома «*приханцем, переважно дешеvu літературу*»¹⁶⁷. Як показує Т. Р. Кароєва на матеріалі українських губерній, лише 3,5–4,3% населення могли дозволити собі систематично купувати книги та користуватися платними бібліотеками, — тож для решти читацької аудиторії єдиним реальним доступом до книги залишалися народні читальні та безкоштовні бібліотеки¹⁶⁸.

Саме тому паралельно з комерційним книжковим ринком у Києві активно розвивалися народні бібліотеки та читальні — заклади, що орієнтувалися передусім на широкі верстви населення. Їх стрімке зростання на межі XIX та XX ст. передовсім пов'язана із діяльністю товариств писемності та просвітницьких організацій¹⁶⁹. На шпальтах універсальної преси неодноразово з'являлися повідомлення про відкриття нових читалень, їхню діяльність, фінансові труднощі, а також заклики до підтримки народних бібліотек.

Принципово важливою інституцією у цьому контексті були Троїцький і Лук'янівський народні будинки, обидва з яких мали бібліотеки-читальні, концертні зали, безкоштовні курси писемності та видавництва¹⁷⁰. Троїцький

¹⁶⁶ Боженко А. Модерне місто як символ свята; простір дозвілля киян(ок) у другій половині XIX – на початку XX ст. // Живучи в модерному місті. К., 2016. С. 122.

¹⁶⁷ Там само. с.121

¹⁶⁸ Кароєва Т. Р. Розвиток книжкової культури як чинник модернізації суспільства в українських губерніях другої половини XIX – початку XX ст. : дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2016. С. 165.

¹⁶⁹ Шарошкіна Н. Г. Розвиток народних бібліотек-читалень на Київщині (кінець XIX – початок XX ст.) // ScienceRise. Pedagogical Education. 2017. Вип. 4. С. 43.

¹⁷⁰ Водотика Т. Історія повсякдення. Київ. Початок XX століття. Харків : Фоліо, 2020. С. 173

народний будинок слугував водночас місцем діяльності театру М. Садовського та просвітницьким центром. Така багатофункціональність характерна для народних будинків по всій Російській імперії. Адже головною їхньою метою було культурне дозвілля в маси — малозабезпечені верстви населення, насамперед робітники, відтепер мали проводити свій вільний від роботи час не в шинках, а у народних будинках¹⁷¹.

Організації національно-культурного спрямування, як-от київська «Просвіта» чи польський клуб «Огниво», так само активно формували програму своїх заходів із метою залучення та освічення ширших верств населення міста. Також неодноразово лекційні вечори поєднувались із кіносеансами для більшої зацікавленості аудиторії. Наприклад, восени 1908 р. у клубі «Огниво» проходили цикл лекцій про життя і творчість майстра Яна Матейка із демонстрацією *«зникаючих картин»*¹⁷².

Лекції як частина культурно-освітнього дозвілля дедалі активніше освоювалися й жіночими організаціями, відомості про діяльність яких можна віднайти на шпальтах газет «Киевская мысль», «Dziennik Kijowski» та «Рада». Зокрема, секція самоосвіти Товариства жінок у польському клубі «Огниво» влаштувала регулярні публічні лекції та дискусійні вечори, як от лекція пані Я. Подгурської на тему «Жінки-правниці», де лекторка мала розглянути питання участі жінок у юридичній професії від античності до сучасної Європи, або обговорення літературних творів Даніловського¹⁷³. Союз рівноправ'я польських жінок організовував лекції ще більш академічного характеру, як от доповідь пані Гольдберг на тему «Платон як представник ідеалістичної школи»¹⁷⁴. Подібні приклади можу свідчити про те, що жіночі організації використовували формат публічної лекції не просто як розвагу, а як простір для обговорення питань жіночої рівноправності та самоосвіти.

¹⁷¹ Там само. с. 172

¹⁷² «Dziennik Kijowski». 1908. №253. С. 1

¹⁷³ Хроніка. «Dziennik Kijowski». 1909. №65. С. 2

¹⁷⁴ Там само.

Деякі лекції можна було відвідати за мінімальну платню, але взагалі безкоштовно, як-от лекції з історії організовані «Просвітою» навесні 1909 р.¹⁷⁵ Якщо театр і кінематограф навіть з «демократичними» цінами залишалися платним дозвіллям, то відвідування народної лекції могло бути практично безкоштовним. Тож можна припустити, що інтелектуально-освітнє дозвілля, попри свій «престижний» характер, у деяких формах виявлялося значно доступнішим, аніж розважальне.

Міська періодика фіксувала різноманітні проблеми та складнощі у діяльності бібліотек та чителень. Частина таких проблем було пов'язана із заборонами з боку міської адміністрації. Наприклад, газета «Рада» розцінила заборону на проведення дитячих читань на Куренівці як черговий вияв обмежувальної культурної політики щодо україномовних освітніх ініціатив¹⁷⁶.

Особливу роль у системі книжкового дозвілля Києва відігравала мережа книгарень, яка концентрувалася переважно у центральній частині міста — на Хрещатику та прилеглих вулицях. Найзначнішим книжковим закладом міста була книгарня Ідзиковського на вул. Хрещатик, 29. М. Коженювський у своєму дослідженні польського культурного життя Києва зазначав, що власники магазину сприймали його не лише як комерційне підприємство, а й як своєрідний культурний центр¹⁷⁷. Бібліотека, що функціонувала при магазині, напередодні Першої світової війни налічувала від 173 до 175 тисяч томів літератури видання російською, польською, французькою, німецькою та англійською мовами, якими можна було користуватися як на місці, в читальній залі, так і забирати додому¹⁷⁸. Магазин Ідзиковського виходив далеко за межі виключно книжкової торгівлі - це була і книжкова крамниця, нотний магазин, читальня, концертне бюро, а також місце продажу квитків на різноманітні

¹⁷⁵ «Рада». 1909. № 58. С. 1.

¹⁷⁶ «Рада». 1911. № 259. С. 3.

¹⁷⁷ Коженювський М. Поляки в культурному житті Києва в роки Першої світової війни // Живучи в модерному місті. К., 2016. С. 243.

¹⁷⁸ Там само.

культурні заходи. Універсальні видання регулярно вміщували рекламу магазину та оголошення про продаж квитків, що само по собі свідчить про не вузькоспільнотний характер закладу.

Читання як один із видів проведення дозвілля мало виразний соціальний вимір, пов'язаний з доступом до певного типу літератури. А. Боженко, спираючись на дослідження американського славіста Джеремі Брукса, відзначала, що комерціалізація художньої літератури допомагала залучити бідніші прошарки міських обивателів до нового культурного простору, а особливу роль у цьому відіграла так звана «лубкова» — дешева, розважальна література¹⁷⁹. «Киевская мысль» підтверджує цю тезу — на шпальтах газети поряд із рекламою «класики» і «шедеврів світової літератури» регулярно з'являлися оголошення дешевих видань і часописів. Таким чином, книжковий ринок Києва обслуговував водночас і освічену публіку, що цікавилася серйозною літературою, і масового читача, якого приваблювали дешеві розважальні видання.

Важливим явищем, що свідчить про зростання ролі читання у побуті киян, була практика ресторанів і кафе надавати своїм відвідувачам доступ до книг і газет. О. В. Левчук доходить висновку, що наявність у подібних закладах велика колекція книг, газет та журналів свідчить про моду серед киян на інтелектуальне дозвілля¹⁸⁰. Це явище ставить під сумнів традиційну протиставлення між «розважальним» та «інтелектуальним» дозвіллям - у реальності вони часто не протистояли одне одному, а співіснували в одному просторі.

Розвиток видавничої справи в Києві безпосередньо впливав на стан книжкового ринку. Газета «Рада» активно рекламувала українські видання, нерідко поміщаючи в рубриці «Книжковий ринок» рецензії та оголошення про нові книги українською мовою. Цим вона з одного боку, інформувала читачів

¹⁷⁹ Боженко А. Модерне місто як символ свята: простір дозвілля киян(ок) у другій половині XIX – на початку XX ст. Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX — середини XX століть / упоряд. О. Бетлій, К. Диса, О. Мартинюк. Київ : Дух і Літера, 2016. С. 121

¹⁸⁰ Левчук. с.203

про конкретні видання, а з іншого - формувала запит на україномовну книгу як таку, сприяючи становленню читацьких практик на рідній мові серед міського населення. В. Георгієвська, досліджуючи рекламу в україномовній пресі Наддніпрянщини початку ХХ ст., зазначила, що для «Ради» та споріднених їй видань характерним було увиразнення національної приналежності в оголошеннях — гасло «Свій до свого» стало рекламним трендом, що відображав ширшу стратегію консолідації україномовної читацької аудиторії¹⁸¹. Таким чином, «Рада» не лише інформувала читачів про конкретні видання, а й формувала запит на україномовну книгу як таку, сприяючи становленню читацьких практик рідною мовою серед міського населення. «Dziennik Kijowski» виконував схожу функцію для польської громади, адже газета регулярно рекламувала польськомовні видання, анонсувала надходження до книгарні Ідзиковського, публікувала короткі рецензії на польські книги.

Варто також зазначити, що бібліотека при магазині Ідзиковського зберігала великий фонд польськомовних видань, хоча відвідувачами закладу були кияни різних національностей. Це нагадує нам, що книжкове дозвілля у поліетнічному Києві рідко вкладалося у жорсткі національні межі. Поляки, українці, євреї й росіяни нерідко читали в одних і тих самих залах, користувалися тими самими каталогами.

«Киевская мысль» з одного боку публікувала статистичні звіти про стан Київської громадської бібліотеки, а з іншого - газета докладно відображала комерційний книжковий ринок. Зокрема, регулярно з'являлася реклама бібліотеки Ідзиковського. Поруч із бібліотекою «Ліра», що позиціонувала себе як *«естетична книгарня для тих, хто цікавиться театром і живописом»*¹⁸², «Киевская мысль» рекламувала і кінематографи з «науково-освітніми

¹⁸¹ Георгієвська В. В. Реклама в українській пресі Наддніпрянщини початку ХХ століття // Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика. 2021. Т. 32 (71). № 6. Ч. 3. С. 148.

¹⁸² «Киевская мысль». 1908. №309. С.1

картинами» засвідчуючи, що не було чітко окресленої межа між освітнім та розважальним дозвіллям у пресі.

«Киевская мысль» публікувала анонси лекцій у великій кількості, охоплюючи надзвичайно широкий тематичний спектр. Газета нерідко публікувала не лише анонс, а й звіт після події, що є вкрай важливим матеріалом, завдяки якому можна оцінити резонанс тієї чи іншої події.

Важливою рисою «Киевської думки» є те, що вона публікувала матеріали про заходи різних громад і українських, і польських, і єврейських без видимої ієрархії.

Підсумовуючи, можна ствердити, що книжкова культура у сенсі Т. Кароєвої як явище, що є водночас об'єктом і суб'єктом модернізації проявляється дуже виразно у київській пресі¹⁸³. Освітньо-інтелектуальне дозвілля Києва 1905–1914 рр. було надзвичайно різноманітним. Між відвідуванням престижної художньої виставки у Міському музеї і безкоштовним вечором у народній читальні пролягав величезний соціальний простір, який заповнювала ціла мережа різноманітних закладів і практик. Революція 1905–1907 рр. дала потужний поштовх для розвитку цієї мережі: товариства «Просвіта» і «Родина», народні будинки, польський клуб «Огніво» - всі вони саме після 1905 р. активізували свою просвітницьку роботу і зробили бібліотеки, лекційні вечори та читальні невід'ємною частиною свого культурного життя. Газети при цьому не просто фіксували те, що відбувалося, — через рецензії, оголошення і рубрики книжкових новинок вони самі формували попит на інтелектуальне дозвілля, допомагали читачеві орієнтуватися у стрімко зростаючому культурному ринку міста, та й самі газети були формою інтелектуального дозвілля - для тих, хто мав час і засоби їх читати.

¹⁸³ Кароєва Т. Р. Розвиток книжкової культури як чинник модернізації суспільства в українських губерніях другої половини XIX – початку XX ст. : дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2016. С. 22.

ВИСНОВОК

Аналіз газетних матеріалів 1905–1914 рр. за матеріалами «Киевской мысли», «Ради» та «Dziennik Kijowski» впродовж 1905-1914 рр, дає змогу ствердити, що культурне дозвілля міста було різноманітним, попри модерзаційні зміни залишалась соціально соціально диференційованим та динамічним. Величезна мережа дозвіллево-культурних практик висвітлювалась універсальною періодикою щоденно, була представлена у вигляді діяльності театрів, естрадно-театральних закладів, цирків, першого кінематографу, концертних вечорів, виставок, бібліотек і книгарень. Революційні події 1905–1907 рр. стали каталізатором розширення цієї мережі, активізувавши діяльність освітніх товариств, народних будинків і національних клубів, що зробило дозвілля доступнішим для ширшої аудиторії (студентства, робітників, та інших незаможних прошарків Києва).

«Киевская мысль» формувала найповнішу картину міського дозвілля, адже на її шпальтах передплатники могли побачити оголошення, афіші, хронікальні замітки, рецензії про діяльність стаціонарних театрів, ілюзіонів, мистецько-виставкові заходи, гастролі артистів, концерти, рекламні оголошення книгарень, тощо. Видання висвітлювало культурне життя міста без виразного національного акценту, що видно з публікацій матеріалів як про українські, польські та й єврейські ініціативи, подеколи й єврейської громади, проте це не було дослідницький завданням роботи. Саме тому «Киевская мысль» є найбільш репрезентативним джерелом для реконструкції загальноміського культурного простору Києва досліджуваного часу.

Видання «Рада» більш прискіпливо ставилась до відбору та публікацій культурних практик на своїх шпальтах. Найбільшу увагу видання приділяло українському театрові, літературно-музичним вечорам «Просвіти» та Українського клубу, шевченківським виставкам, рекламі інших україномовних видань. Афіші та хронікальні записки естрадно-театральних заклади, ресторанна діяльність міста, перших кінематографів з'являлися на її

шпальтах значно рідше або не з'являлися взагалі. Матеріали «Ради» дають змогу реконструювати не стільки дозвілля Києва загалом, скільки ті культурні практики, які редакція вважала гідними уваги своєї аудиторії. Водночас менша кількість реклами комерційних закладів можна пояснити й меншою кількістю замовлення на рекламу - дирекції театрів, кінематографів, вар'єте просто рідше зверталися до україномовної газети з меншим накладом із запитом на публікацію своїх оголошень.

Дещо проміжна позиція була у видання «Dziennik Kijowski», адже з одного боку, газета висвітлювала польське культурне середовище (діяльність клубу «Огниво», гастролі польських труп, виставки польських художників, книгарню Ідзіковського), а з іншого польськомовне видання знаходило місце на своїх шпальтах для публікацій афіш Міського театру, театру Соловцом, деяких ілюзій, репортажі з цирку, тощо.

Аналіз трьох періодичних видань показує, що газети не просто фіксували культурне життя міста, а й активно брали участь у його формуванні через публікацію рецензій, оголошень, рубрик театральної і музичної критики, книжкових новинок. І таким чином вони орієнтували читача у стрімко зростаючому культурному ринку, формували смаки і попит, а подекуди, як у випадку з газетами «Радою» і «Dziennik Kijowski», ставали інструментом національно-культурної консолідації своїх аудиторій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Джерела

1.1. Періодика

1. Громадська Думка. 1905. № 1.
2. Dziennik Kijowski. 1906. № 1; № 150; № 246.
3. Dziennik Kijowski. 1908. № 96; № 199; № 241; № 261.
4. Dziennik Kijowski. 1909. № 281.
5. Dziennik Kijowski. 1910. № 1; № 7; № 29; № 115; № 117; № 200; № 315.
6. Dziennik Kijowski. 1911. № 1.
7. Киевская мысль. 1907. № 74; № 76; № 78; № 84; № 88; № 92; № 105; № 115; № 227; № 243.
8. Киевская мысль. 1908. № 238; № 309; № 310; № 323; № 332; № 351; № 354; № 362.
9. Киевская мысль. 1912. № 306.
10. Рада. 1906. № 1; № 2.
11. Рада. 1907. № 5; № 17; № 78; № 84; № 88; № 100; № 115.
12. Рада. 1908. № 15.
13. Рада. 1909. № 153.
14. Рада. 1911. № 121.
15. Рада. 1912. № 207.

2. Література

2.1. Монографії, збірки статей, брошури

1. Миронов Б. Н. Благосостояние населения и революции в имперской России: XVIII - начало XX века. Москва, 2012. 848 с.
2. McReynolds L. Russia at Play: Leisure Activities at the End of the Tsarist Era. Ithaca; London: Cornell University Press, 2003. 319 p.

2.2. Статті

1. Альков В. А. Загальнодоступний театр як явище міської культури у Російській імперії наприкінці XIX - на початку XX ст. (на прикладі м. Харків) // Сумська старовина. 2010. № 31–32. С. 95–106.
2. Білобровець О., Кухарьонюк С. Польська преса як джерело дослідження історії поляків в Україні у перші десятиліття XX ст. // Інтермарум: історія, політика, культура. 2022. Вип. 10. С. 8–24.

3. Боженко А. Модерне місто як символ свята: простір дозвілля киян у другій половині XIX — на початку XX ст. // Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX — середини XX століть / упор. О. Бетлій, К. Диса, О. Мартинюк. Київ: Дух і Літера, 2016. С. 117–127.
4. Вільшанська О. Л. Реклама на рубежі XIX–XX ст. у повсякденному житті населення України // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. 2005. Вип. 12. С. 87–94.
5. Гедьо А. В., Шабранська В. О. Культурне життя та дозвілля киян доби Центральної Ради за матеріалами газет «Нова Рада» та «Киевлянин» // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. 2021. Вип. 31–32. С. 19–31.
6. Гончарова О. В. Дозвілля польської шляхти Київської губернії у другій половині XIX — на початку XX ст. // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. 2022. № 1. С. 86–94.
7. Горбатовський П. Від аматорського гуртка до професійного театру (польський театр у Києві у 1905–1914 роках) // Слов'янський світ: збірник наукових праць. Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2008. Вип. 6. С. 67–92.
8. Горбатовський П. Польське театральне життя в Києві 1905–1918 рр. за документами, збереженими в київських, варшавських архівних фондах // Українсько-польські культурні взаємини. Київ, 2008. С. 207–227.
9. Гарстецкий С. Щоденна польська преса в Києві в 1906–1918 рр.: спогади // Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego. 1969. Т. 8, nr 1. S. 107–108.
10. Дружкова І. С. Читацька аудиторія як визначальний фактор рекламних оголошень (на прикладі деяких видань Російської імперії початку XX ст.) // Записки історичного факультету. 2018. Вип. 29. С. 186–198.
11. Думасенко С. А. Театри мініатюр та кабаре в театральній критичній думці початку XX ст. // Культура України. 2010. Вип. 32. С. 215–223.
12. Думасенко С. Кафешантани та вар'єте як осередки видовищно-розважальної індустрії // Аркадія. 2014. № 1(38). С. 37–42.
13. Думасенко С. Особливості вар'єте-життя України кінця XIX — початку XX століття // Аркадія: мистецтвознавчий та культурологічний журнал. 2014. № 3(40). С. 28–31.
14. Думасенко С. Театри мініатюр у контексті становлення видовищно-розважальної індустрії // Культура народів Причорномор'я. 2010. № 190. С. 76–78.

15. Іваненко О. Просвітницька діяльність поляків у Київській губернії на початку ХХ ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2016. Вип. 25. С. 166–185.
16. Коваленко Є. Становлення українського балету перших десятиліть ХХ ст. у контексті розвитку виконавського мистецтва // Мистецтвознавство України. 2012. Вип. 12. С. 125–132.
17. Кузнець Т. В., Лісовська О. В. Національне театральне мистецтво у повітовому місті наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття // Актуальні питання у сучасній науці. 2024. № 3(21). С. 1112–1127.
18. Мельник І. С. Дозвіллево-культурний вимір повсякденного життя студентства України (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 06. Історичні науки. 2016. Вип. 14. С. 75–91.
19. Мусяченко О. С. Музично-концертне життя Києва у кінці ХІХ ст. на сторінках газети «Жизнь и искусство» // Гілея: науковий вісник. 2016. Вип. 111. С. 29–33.
20. Олейніков С. О. Кабаре в Україні як феномен доби модернізму // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філософія, культурологія, соціологія. 2024. Вип. 27. С. 49–55.
21. Опанащук П. Газета «Рада» як осередок українського національно-культурного руху (1906–1914 рр.) // Наукові записки з історії України. 2008. Вип. 24. С. 26–31.
22. Опанащук П. Пропагування українського театрального-музичного мистецтва на сторінках газети «Рада» (1906–1914 рр.) // Часопис української історії. 2007. Вип. 7. С. 78–80.
23. Рибаків М. Десята муза в Києві: маловідома сторінка з історії виникнення й розвитку кінематографа в Києві // Українська культура. 1996. № 9–10. С. 26–29.
24. Стеценко В. І. Цензура в українських губерніях Російської імперії в період «столипінської модернізації» // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2018. Т. 29(68), № 1. С. 31–36.
25. Стельмашевська О. Кабаре як спосіб театального існування // Кіно-Театр. 1997. № 5. С. 35–36.

2.3. Автореферати дисертацій

1. Сітенко Т. В. Концертна діяльність польських піаністів у Києві (кінець ХІХ — початок ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства: 17.00.03 /

Національна музична академія України ім. П. І. Чайковського. Київ, 2010. 19 с.

3. Рукописи

3.1. Дисертації

1. Кароєва Т. Р. Розвиток книжкової культури як чинник модернізації суспільства в українських губерніях другої половини ХІХ — початку ХХ ст.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Київ, 2016. 539 с.
2. Левчук О. В. Газетна періодика Києва як джерело дослідження міського повсякдення (1905–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2018. 280 с.

3.2. Кваліфікаційні роботи

1. Скрипкін В. О. Театр і глядач. Формування глядацької аудиторії в театрах Києва: кваліфікаційна робота на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти / Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого. Київ, 2024. 110 с.

4. Електронні ресурси

1. Dziennik Kijowski / Б. Я. Драгін // Енциклопедія сучасної України [Електронний ресурс] / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. URL: <https://esu.com.ua/article-24101> (дата звернення: 19.04.2026).
2. Степаненко Г. В. Освітні товариства в Україні [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі–О / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2010. URL: https://www.history.org.ua/?termin=Osvitni_tovarystva